

Vrij onder Voogdij?

Rechtsgeleerden aan het woord over de rechtspositie van de vrouw in de
Hollandse Consultatiën (1645-1666)

Maartje Vermeulen
0220140
Maartje.vermeulen@students.uu.nl

Masterscriptie
Universiteit Utrecht
Vroegmoderne Geschiedenis
Begeleider: dr. E.Kloek
Inleverdatum: 26 januari 2009
Cursuscode: 200400645

The difficulty of determining what it is that constitutes the position of women. Their position in theory and law is one thing, their practical position in everyday life another. These react upon one another but they never entirely coincide, and the true position of women at any particular moment is an insidious blend of both.¹

¹ E. Power, *Medieval Women* (Cambridge 1975), p. 5.

Inhoud

Inleiding	4
1. Rechtsbron	7
1.1. Hollandse Consultatiën	7
1.2. Methode	10
1.3. Tabel	12
2. Jongedochter	14
2.1. Trouwbeloften	14
2.1.1. Ouderlijke Toestemming	15
2.1.2. Verbreken van de trouwbeloften	16
2.1.3. Bewijslast	18
2.2. Defloratie	20
2.2.1. Onderscheid defloratie en verkrachting	21
2.2.2. Strafrechtelijke sanctie	21
2.2.3. Actie defloratie	22
2.3. Vaderschapsacties	24
2.3.1. Dienstmaagden	25
2.3.2. Tegemoetkoming in de kosten	26
3. Huijsvrouw	27
3.1. Huwelijkscontract	27
3.1.1. Dagelijkse Uitgaven	29
3.1.2. Openbare Koopvrouw	30
3.1.3. Huwelijkse Voorwaarden	32
3.1.4. Gerecht	34
3.2. Scheiding	36
3.2.1. Scheiding van tafel en bed	37
3.2.2. Kwaadwillige Verlating	38
3.2.3. Overspel	39

4. Weduwe	43
4.1. Hoofd van het huishouden	43
4.1.1. Nalatenschap	43
4.1.2. Ouderlijke macht	45
4.2. Weduwschap, geen overdreven luxe	47
4.2.1. Persoonlijke goederen	47
4.2.2. Testament	28
4.3. Hertrouwen	51
4.3.1. Bloedschande	53
Conclusie	55
Bronnen en Literatuur	58
Bijlagen	
• Verklarende Woordenlijst	
• Politieke Ordonnantie 1580	

Inleiding

In historisch en juridisch onderzoek naar de rechtspositie van de vrouw zijn twee thema's te onderscheiden: het beeld uit de reisverhalen van de vrije Hollandse vrouw en de bevoogde status van de vrouw. Reizigers die in de zestiende en zeventiende eeuw Holland bezochten, verbaasden zich over de vrijheid waarmee vrouwen zich in het openbare leven bewogen. De Engelse zakenman Joseph Shaw schreef in zijn memoires uit 1701 dat hij was getroffen door 'de eenvoudige, volmaakte eerlijkheid en oprechtheid' van de Hollandse vrouw en dat hij dit als één van de belangrijkste oorzaken voor 'de grote kracht en voorspoed' van de Republiek beschouwde. Volgens hem waren de Hollandse vrouwen beter af dan vrouwen in andere landen dankzij de 'wetten van hun land'.² Sterker, vrouwen in Holland hadden de broek aan, meende een andere Engelsman, Sir John Reresby, na een bezoek aan het gebied in 1657. Dat zou volgens hem het directe gevolg zijn van de Hollandse wetten, die onder meer het slaan van vrouwen verboden en hen het recht gaven op een eigen erfdeel.³

Niet alleen in de reisverhalen, maar ook in historisch vergelijkend onderzoek komt het beeld van de vrije Hollandse vrouw terug. De historica A. Laurence vergeleek de vrijheid van Hollandse vrouwen met de vrijheid die Engelse vrouwen genoten.⁴ Volgens Laurence waren vrouwen in Europa nergens vrijer dan in Holland, vooral vanwege de juridische vrijheid om rechtshandelingen te verrichten. Toch waren er grenzen aan de vrijheid van het handelen van de vrouw in Holland. Volgens het recht was de ongehuwde Hollandse vrouw onder de 25 jaar handelingsonbekwaam en stond zij evenals gehuwde vrouwen onder voogdij. Voor haar huwelijk stond ze onder voogdij van haar vader, tijdens haar huwelijk onder voogdij van haar echtgenoot en na een huwelijk – na een scheiding of het overlijden van haar echtgenoot – had ze vaak nog een voogd nodig om juridische procedures te voeren.⁵

Tot de invoering van de Code Napoleon in 1809 was er geen sprake van eenduidige wetgeving, maar werd de rechtspraktijk bepaald door meerdere rechtsbronnen, zoals het Romeins recht, het plaatselijk recht en het canonieke, of kerkelijke, recht. Door het ontbreken van

² S. Schama, *Overvloed en Onbehagen, de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1989), p. 406: aldaar: J. Shaw, *Letters to a nobleman from a gentleman travelling through Holland, Flanders and France*, Xii (Londen 1709).

³ A. Ivett ed., *The memoirs and travels of Sir John Reresby* (Londen 1904), p. 137.

⁴ A. Laurence, 'How free were English women in the seventeenth century', in: *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth century Holland, England and Italy*, p. 129.

⁵ Volgens Van Ittersen en Fockema Adrea is de voogdij aan het uitsterven, terwijl Wiesner en Bruyn van mening waren dat door de hernieuwde interesse in het Romeinse recht in de zestiende eeuw voogdij nog strenger werd toegepast dan in het Romeinse rijk. Bruyn zei dat 'terwijl de voogdij over de ongehuwde vrouw geleidelijk verdween, geraakte de gehuwde vrouw steeds meer onder het gezag van haar man.' Dit wordt bevestigd door Schmidt die stelt dat met weduwe enkel voor het gerecht een voogd nodig hadden. A. Schmidt, 'Vrouw en recht', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 58* ('s-Gravenhage 2004); M.J.E. Braun, *De Prijs van de liefde* (Amsterdam 1992), pp. 20-24; A.R. de Bruyn, *Het Nederlands huwelijksvermogensrecht* (Arnhem 1972), p. 7.

algemene wetgeving grepen juristen uit de zestiende en zeventiende eeuw terug op de adviespraktijk uit de keizertijd, de *jus respondi*. De eerste adviesbundel was het zesdelige adviesboek *Consultatien, Advysen en Advertisementen, Gegeven en Geschreven bij Verscheidene Treffelijcke Rechts-Geleerden in Hollandt*, in het vervolg *Hollandse Consultatiën* of kortweg *Consultatiën* genoemd.⁶ Het is een werk waarin adviezen en vonnissen uit de periode van 1555 tot 1665 beschreven en biedt een schat aan informatie over ontwikkelingen en problemen in het recht in de zestiende en zeventiende eeuw. De delen van de *Consultatiën* zijn niet eerder in hun geheel onderzocht op de rechtsmogelijkheden van vrouwen in dit tijdvak, noch voor juridisch noch voor historisch onderzoek. Het roept de vraag op welk beeld er uit de *Hollandse Consultatiën* is te filteren over de feitelijke rechtspositie van de Hollandse vrouw.

De *Hollandse Consultatiën* bevatten 2123 zaken waarvan er 640 zaken over vrouwen gaan. In de meeste zaken zijn rechtsgeleerden uit Holland aan het woord. Een enkele keer wordt niet over Holland, maar over de situatie in Zeeland of Utrecht gesproken. Deze rechtsbron geeft informatie over juridische procedures waarbij vrouwen betrokken waren, de verschillen tussen vrouwen in verschillende levensfasen en de verschillen met andere gewesten. Vanwege de centrale rol van deze adviesboeken in dit onderzoek worden de *Consultatiën* in het eerste hoofdstuk nader toegelicht. Wegens het ontbreken van kennis over de toepassing van het recht in de praktijk zochten juristen hun toevlucht tot een naslagwerk dat antwoord bood op hun vragen. De *Consultatiën* werden samengesteld uit gegeven adviezen in en over rechtszaken en vonnissen, voorzien van commentaar en opgesteld door vermaarde rechtsgeleerden uit de tijd zelf. In dit hoofdstuk wordt verder de methode van onderzoek uiteengezet en een tabel gegeven met mijn bevindingen.

Omdat de juridische status van vrouwen gedurende haar leven veranderde, is gekozen voor een indeling naar levensfasen. Haar juridische status hing samen met haar burgerlijke status. Vrouwen werden in de *Hollandse Consultatiën* meestal aangeduid als jongedochter, huysvrouw (getrouwde vrouw) of weduwe.⁷ Zelden werd enkel haar eigen naam gebruikt, terwijl bij mannen slechts af en toe hun burgerlijke status genoemd werd. Deze categorieën heb ik toegepast bij de

⁶ J. Naeranus ed., *Consultatien, Advysen en Advertisementen gegeven ende geschreven bij verscheijden Rechts geleerden in hollant end Elders* (Rotterdam 1645). De volledige titel werd op verschillende wijzen afgekort. Zo noemde Van Hasselt de bron *Hollandsche Advysen* en verwezen anderen als Hugo de Groot naar de bron als *Hollandsche Consultatien*. Ik heb gekozen voor *Consultatien, Advysen en Advertisementen* zodat duidelijk is dat ik naar de eerste druk uit 1645 verwijs. Deze bestaat uit zeven boeken doordat het derde deel twee keer is verschenen.

⁷ Schmidt, 'Vrouw en Recht', p. 30. Volgens Schmidt werden vrouwen meestal aangeduid in relatie tot de man in hun leven of de afwezigheid daarvan. In de rechtsbron werden vrouwen vaker met weduwe, jongedochter of huysvrouw aangeduid, maar zijn er ook verschillende zaken te vinden waarin dit niet gebeurde.

indeling van de hoofdstukken. De meerderjarige ongehuwde vrouw heeft hierin geen aparte plaats want haar rechtspositie wordt slechts in één zaak besproken.⁸

Hoofdstuk twee richt zich op de jongdochter, oftewel de ongehuwde minderjarige vrouw. Zij viel onder de voogdij van haar vader en wanneer hij ontbrak onder haar moeder of een ander familielid. In dit hoofdstuk wordt gezocht naar de juridische mogelijkheden die een jongedochter had ondanks haar bevoogde status. Zij komt in de *Hollandse Consultatiën* naar voren in geschillen over trouwbeloften, defloratie en vaderschapsacties. Trouwbeloften waren bindend. Enkel in geval van zwaarwichtige redenen kon hier van afgeweken worden. Hierover ontstonden geschillen waarbij de jongedochter betrokken was. Evenals in zaken over defloratie en vaderschapsacties was bij trouwbeloften de rol van de jongedochter in juridische procedures van belang. Kon zij een juridische procedure instellen, wat had zij hier bij nodig en wanneer had ze de meeste kans een zaak te winnen? Bij defloratie gaat het om een seksueel vergrijp en nog meer als bij trouwbeloften ging het in deze zaken om genoegdoening van de beschadiging van haar eer, terwijl in vaderschapsacties de onderhoudsplicht van de vader het centrale thema is.

Zodra de jongedochter in het huwelijk trad, kwam zij onder voogdij van haar echtgenoot. Het huwelijk bracht veranderingen voor zowel de bewegingsvrijheid van de vrouw als de zeggenschap over haar goederen. In hoofdstuk drie wordt de praktische uitvoering van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, de mate waarvan mede bepaald werd door opgenomen voorwaarden in het huwelijkscontract, onderzocht aan de hand van zaken in de *Consultatiën*. Het einde van het huwelijk betekende een nieuwe levensfase en een nieuwe juridische positie. Echtscheiding kwam zelden voor, strikte regels maakten het voor vrouwen lastig om het huwelijk te beëindigen. Gangbaarder was dat het huwelijk eindigde door een natuurlijke oorzaak, namelijk door overlijden. Na het overlijden van de man was de weduwe het nieuwe hoofd van het huishouden. Het vierde hoofdstuk gaat over de wijze waarop ze hier invulling aan gaf en wat haar mogelijkheden waren om haar eigen beslissingen te nemen, of het nu ging om financieel beheer, het aangaan van een tweede huwelijk of de zorg voor haar kinderen.

De verhouding tussen de status van de vrouw onder voogdij en haar juridische mogelijkheden lopen als een rode draad door de verschillende hoofdstukken. In de conclusie wordt een beeld geschetst van de feitelijke rechtspositie van de vrouw in de zestiende en zeventiende eeuw, zoals die naar voren komt in de *Consultatiën*. Hier wordt die rechtspositie eveneens geëvalueerd. Voor een beter begrip van de bron heb ik een woordenlijst met juridische termen in de bijlage opgenomen.

⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissementen*, deel IV, p. 252.

Hoofdstuk 1 Rechtsbron

1.1. Hollandse Consultatiën

In de zestiende eeuw kende Holland nog geen uniforme wetgeving. Het recht bestond uit een veelvoud van plaatselijke ordonnantiën, plakkaten en keuren, aangevuld met gewoonterecht, het canonieke recht en het Romeinse recht.⁹ Op universiteiten ging de aandacht uit naar Romeins recht en was er weinig oog voor de rechtspraktijk, terwijl deze vorm van recht in de praktijk ontoereikend bleek.¹⁰ Een groeiende groep juristen kreeg te kampen met de problemen die hier uit voort kwamen. Dit kwam de Rotterdamse uitgever Johannes Naeranus ter ore. Hij schreef dat hij ‘de hier in Hollant sonderlinge costumen, wetten en keuren’ onder de aandacht wilde brengen.¹¹

Naeranus besloot om samen met enkele vermaarde rechtsgeleerden als Reinier van Amsterdam en Willem de Cocq adviezen en rechtspraak te bundelen. Het eerste deel van dit juridische adviesboek verscheen in 1645 onder de naam *Consultatien, Advysen en Advertisementen, Gegeven en Geschreven bij Verscheiden Treffelijcke Rechts-Geleerden in Hollandt*.¹² Tussen 1648 en 1666 volgden nog zes boeken. Er werd gekozen voor een behandeling van de rechtspraktijk naar het voorbeeld van de consultatieve praktijk: het *jus respondi* van de Romeinse rechtsgeleerden van vlak na de Romeinse keizertijd.¹³ Hierbij werd een rechtsvraag opgeworpen en aan de hand van een praktijkvoorbeeld uitgewerkt in een systematische volgorde. De *Hollandse Consultatiën* deden dienst als juridische adviesboeken over de rechtspraktijk en hoe deze in verhouding stond met het Romeins recht, geschriften van gezaghebbende juristen en de bijbel. Het naslagwerk was bedoeld voor eenieder die interesse had in het recht, meer in het bijzonder rechtenstudenten, rechtsgeleerden en rechters van de Hoven van Justitie en de Raden.

Invloedrijke juristen als Hugo de Groot, Simon van Groenwegen van der Made, Hugo de Roy, Johannes de Wit en Simon Beaumont werkten mee aan de zes delen van de *Consultatiën*. Rond het derde deel bestond enige commotie. De Amsterdamse uitgever Johannes Colom gaf in 1647 een verzameling adviezen en vonnissen uit en noemde dit deel drie. Naeranus maakte een

⁹ J. E. Spruit, *58 miljoen Nederlanders en misdaad en straf* (Amsterdam 1977) p.150.

¹⁰ M. Le Bailey, *Recht voor de Raad, Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001) p. 17,18. Het canoniek recht was door de Reformatie en de op stand tegen Spanje naar de achtergrond verdwenen. Bovendien was het geïnspireerd op het Romeins recht.

¹¹ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, voorwoord

¹² Er bestond onduidelijkheid over de oorsprong van de *Hollandsche Consultatien*. In het register uit 1696 *Kort begryp van de zes deelen der Hollandse Consultatiën*, werd de titel verkort tot de *Hollandse Consultatiën*. Het was niet altijd duidelijk naar welke uitgave werd verwezen met deze titel. Zo werd door Thielen een andere uitgave dan de eerste gehanteerd maar werd wel verwezen naar *Hollandsche Consultatien*. Zoals ik in de Inleiding heb uitgelegd maak ik gebruik van de verwijzing *Consultatien, Advysen en Advertisementen* om naar de eerste uitgave te verwijzen.

¹³ J. Zeylemaker, ‘Geschiedenis van de wetenschap van het burgerlijk procesrecht in Nederland voor de aanvang tot 1813’, in: *Geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap* (Amsterdam 1952), p.115.

nieuwe derde deel en schreef in het voorwoord ‘dat de dewijle ick dit werck onder handen hebben ’t welck mijn recht derden deel is, tot Amsterdam door Johannes Colom een derde deel werd uitgebracht.’¹⁴ Zo ontstonden twee exemplaren van deel drie. In de herdruk van de adviesbundel in 1670 werd het ‘Amsterdamse deel’ in het zesde deel ondergebracht.¹⁵

Tot aan de achttiende eeuw verschenen er drie registers, drie herdrukken, twee vervolgen en een kritische analyse op de *Hollandse Consultatiën*. In de herdrukken veranderde de schrijfstijl, maar de inhoud bleef hetzelfde.¹⁶ H. Gartman maakte een vervolg op de *Consultatiën* met daarin enkele nieuwe zaken uit de achttiende eeuw.¹⁷ In 1742 maakte G. de Haas een nieuwe uitgave onder de naam *Nieuwe Hollandse Consultatiën* waarin de belangrijkste zaken werden aangevuld met zaken uit het *Nederlandsch Advysboek* van I. van den Berg.¹⁸ Omdat de zeven boeken een duidelijke structuur ontbeerden maakte Abraham van Someren in 1696 een register.¹⁹ Hierin zaten veel fouten en slordigheden waardoor in 1709 een herdruk volgde.²⁰ J.J. van Hasselt gaf in 1780 het eerste deel uit van een analyse over rechtsbron.²¹ In tegenstelling tot andere uitgaven noemde Van Hasselt de bron *Hollandsche Advysen*. Hugo de Groot verwees naar de *Hollandse Consultatiën* in zijn boek *Inleydinge tot Rechtsgeleerdheyt*.²² Een andere beroemde jurist, Simon van Leeuwen, citeerde in zijn *Romeinsch Hollandsch Regt* eveneens passages uit de zes delen.²³

Volgens de rechtsgeleerde J. Zeylemaker lag het belang van de *Hollandse Consultatiën* vooral in het beeld dat werd gegeven van de wijze waarop juristen en notarissen hun werk deden en niet zozeer in de bijdrage aan de rechtswetenschap.²⁴ Andere rechtsgeleerden als P. Gerbenzon en N.

¹⁴ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.2., voorwoord.

¹⁵ I. Naereanus ed., *Consultatien, advysen en advertissemerten, gegeven ende geschreven by verscheyden treffelyke rechts-geleerden uit Holland* (Rotterdam 1670-1698).

¹⁶ G. de Groot, *Consultatien, advysen en advetissemerten gegeven en geschreven by verscheiden Treffelijcke rechtsgeleerden in Holland en Elders. Vervat in VI deelen* (Amsterdam 1768).

¹⁷ H. Gartman ed., *Vervolg op de Hollandsche Consultatien en advysen door voornaame zoo Hollandsche als Zeeuwsche en andere rechtsgeleerden over gewichtige quaestien* (Amsterdam 1780).

¹⁸ I. van den Berg, *Nederlandsch Advysboek, inhoudende verscheidene consultatien en advysen van voornaame rechtsgeleerden in Nederland* (Kampen 1707-1729) 4 dln.

¹⁹ A. Someren, *Kort begryp van de consultatien en advysen, inhoudende alle de voortreffelycke materien en voorvallen, van de ses deelen van de Hollandse Consultatie-boeken* (Amsterdam 1696).

²⁰ L. van Lanckeren, *Utrechtse Consultatien, dat is decisoire ende andere advisen, instructien ende advertissemerten van rechten: gegeven ende gemaectt by de vermaertste rechts-geleerden...in zaken voor den edele gerechten der stad Utrecht* (Utrecht 1671)

voorwoord, H. Wetsein, *Kort Begryp der ses deelen van de Hollandse Consultatien en advysen: inhoudende alle de voortreffelycke materien en voorvallen daar in begrepen* (Amsterdam 1709). J. Graal, *Kort Begryp der ses deelen van de Hollandse Consultatien en advysen: inhoudende alle de voortreffelycke materien en voorvallen daar in begrepen* (Amsterdam 1740).

²¹ J.J. van Hasselt, *Aantekeningen en byvoegzelen op de consultatien, advysen en advertissemerten van verscheidene treffelyke rechtsgeleerden in Holland, bekent onder de naam van de Hollandsche advysen* (Nijmegen 1780-1783).

²² In de uitgave van dit boek uit 1965 zijn in de bijlage adviezen van Hugo de Groot uit de *Hollandse Consultatiën* ondergebracht.

²³ S. van Leeuwen, *Het Rooms- Hollands-regt: waar in de Roomse wetten met het huidige Neerlands regt, in alles dat tot de dagelykse onderbouding kan dienen, met een bysondre kortheit, so wel in de vaste regts-stoffen, als in de manier van regts-vordering over een gebragt werden* (Leiden 1664).

²⁴ J. Zeylemaker, ‘Geschiedenis van de wetenschap van het burgerlijk procesrecht in Nederland van de aanvang tot 1813’, p. 128,

E. Algra zagen deze rechtsbron juist als de belangrijkste rechtsbron voor de zeventiende-eeuwse rechtspraktijk.²⁵ In de *Consultatiën* werden 2134 zaken beschreven, bestaande uit ‘consultatien, advysen en advertissemerten’, uit de periode 1550 en 1665. *Consultatien* waren adviezen gegeven door rechtsgeleerden die door de hoogste rechterlijke instantie bevoegd waren verklaard om rechtsbijstand te verlenen, terwijl *advysen* door alle juristen en notarissen gegeven konden worden. *Advertissemerten* werden opgemaakt om bekendheid te geven aan een bepaalde rechtssituatie door middel van richtlijnen. Hiervan werden slechts enkele voorbeelden gegeven.

Elke zaak begon met een korte situatieschets gevolgd door het woord ‘dunckt’ (onder correctie) waarop de rechtsgeleerde advies gaf. Met uitzondering van de vonnissen en appèlzaken in deel III en deel VI volgden de zaken een vaste volgorde. Hierbij gebruikten de schrijvers overwegingen uit de bijbel, de ordonnantiën, de jurisprudentie en het Romeinse recht. Een advies kon tot tien pagina’s beslaan. Onderaan het advies zette de adviesgever zijn naam, de plaats en datum waarop het advies was gegeven. Het was ook mogelijk dat een advies een vervolg was op een eerdere tekst. In dat geval werd geen onderschrift gebruikt. In de meeste zaken werden de betrokken personen met naam en toenaam aangeduid. Niettemin waren er adviezen waarbij letters als A, B en C de namen vervingen. Het is niet duidelijk wie hiertoe besloot, de rechtsgeleerden of de klagers. In het volgende voorbeeld werd wel de persoonsnaam gebruikt.

Van inditien van Dieverije/ ende hoe daarin te procederen.

Gesien bij onder-geschreven/ seeckere informatie precedente/ genomen by den Balliu van Brouwershaven/ tot laste van Mayken Sanders in Julio 1578. belangende seeckere Dieverije in de zelve informatie gementioneert. Ende gevraagt zijnde/ Of den Balliu de voornoemde Mayken Sanders zoude mogen aprehenderen/ ende tegens haer criminelijck procederen/ dan niet:

Dunckt (onder correctie) *nademael gepresupponeert werd/ dat de voornoemde Mayken Sanders staet tot quaden naem ende fame/ en suspect van quaden handel/ waervan voor al behoort te blijcken/ ende by informatie blyckt/ dat de gestolen goederen/ in de informatie gementioneert/ tot haren huuse geweest/ ende van achteren in gebracht/ ende by haer in sacken in den morgenstondt t’schepe gedaen zijn/ dat den Balliu de voornoemde Mayken Sanders wel soude mogen aprehenderen/ ende eerst by dreigementen ende vrees van den pijnbanck ende ten lesten by matige lichte torture/ mogen examineren op de Dieverije/ ende ’t steelen van de goederen/ in de voorschreve informatie gementioneert/ ’t en ware dat sy beweest/ van wiens sy de gestolen goederen gekregen heeft. Bysonder/ nademael de voornoemde Mayken Sanders bekent op ongewoonlijcke tijden smorgens vroeg de voorszijde goederen ten vilen prijse gekocht te hebben/ ende van achteren in haer huys gebracht te zijn.*

Ende was onderteykent: R. van Amsterdam ²⁶

²⁵ P. Gerbenzon, N.E. Algra, *Voortgangh des rechttes: de ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, (Alphen aan den Rhijn 1979), p. 150, 151.

²⁶ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 526.

Het lijkt er op dat de rechtsgeleerden op verzoek van Naeranus eerder gegeven adviezen beschikbaar stelden voor de *Hollandse Consultatiën*. In de meeste zaken werd advies gegeven door één of meerdere rechtsgeleerden aan particulieren. Een enkele keer vroeg een rechtbank advies aan een professor theologie of een kerkelijke instantie. Ook al doet de naam dit niet vermoeden, de zaken uit de *Consultatiën* richtten zich niet enkel op Holland, maar ook op andere gewesten als Zeeland, Utrecht en Gelderland. Met uitzondering van de Utrechtse adviseur R. van Coesvelt kwamen de adviseurs uit Holland.²⁷

Er werd een veelvoud van onderwerpen besproken; onder meer geschillen over het huwelijk, erven, koop van goederen, maar ook de VOC, het koningshuis en de oorlog tegen Spanje. Van de 2143 zaken gingen er 640 in meer of mindere mate over de rechtspositie van de vrouw. Juristen en later ook historici gebruikten de rechtsbron bij onderzoek naar deze rechtspositie.²⁸ Vooral in de negentiende en twintigste eeuw werden de *Consultatiën* aangehaald in publicaties van rechtsgeleerden als Van Apeldoorn, Fockema Andrea, Heerma van Voss, Van Overvoorde, Blécourt en Bosch. De laatste jaren is er slechts een enkele keer een zeer globale verwijzing naar deze bron gemaakt, zoals Van den Heuvel deed in haar proefschrift.²⁹

1.2. Methode van Onderzoek

‘The difficulty of determining what it is that constitutes the position of women. Their position in theory and law is one thing, their practical position in everyday life another. These react upon one another but they never entirely coincide, and the true position of women at any particular moment is an insidious blend of both.’³⁰ Deze woorden van E. Power vatten enkele problemen samen, die ik bij dit onderzoek tegenkwam. Het is ingewikkeld om de rechtspositie van vrouwen uit de vroegmoderne tijd vast te stellen. Plakkaten en ordonnantiën uit de zestiende en zeventiende eeuw geven informatie over de normen, maar niet over de toepassing van het recht op vrouwen. Ze zeggen niets over de manier waarop tijdgenoten deze normen interpreteerden en hoe de vrouw met deze beperkingen en vrijheden omging. Vanuit dit gezichtspunt zijn de *Hollandse Consultatiën* een rijke bron van informatie over de wijze waarop regels werden toegepast op vrouwen, hoe zij daarop reageerden en wat rechtsgeleerden uit die tijd hiervan vonden.

²⁷ Personenregister (bijlage).

²⁸ Meestal weinig informatie over vrouwen in bronnen uit de vroegmoderne tijd, rechtsbronnen zijn hierop een uitzondering. Vgl. L. van Aert ‘Tussen norm en praktijk: een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in de zestiende eeuwse Antwerpen’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005).

²⁹ D. van den Heuvel, *Women and entrepreneurship: female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007), noot 73.

³⁰ Power, *Medieval Women*, p. 5.

In dit onderzoek ontmoeten niet alleen norm en praktijk elkaar, maar ook de geschiedwetenschap en de rechtsgeleerdheid. De combinatie van deze disciplines heeft door de verschillende invalshoeken een meerwaarde. Toch zijn er enkele duidelijke verschillen. Juridisch onderzoek richt zich meer op de nuances in het recht en procedures, terwijl historici veranderingen en ontwikkelingen in een bepaalde periode proberen te beschrijven. De wijze van verwerking van gegevens is ook verschillend. Historisch onderzoek heeft meestal een verhalend karakter in tegenstelling tot het feitelijke, en vaak wat droog geschreven, juridisch onderzoek. Ik heb getracht hierin een middenweg te vinden en bekijk wat indirecte normen uit de rechtspraak zeggen over de vrouw uit de zestiende en zeventiende eeuw. De informatie uit de rechtsbron wordt geanalyseerd aan de hand van de hermeneutische methode van tekstanalyse, die zowel in de rechtsgeleerdheid als in de geschiedwetenschap wordt toegepast. In de hermeneutische theorie wordt de nadruk gelegd op het gegeven dat de mens de geschiedenis nooit in alle zuiverheid zal leren kennen, maar dat *verstehen* alleen mogelijk is vanuit een bepaalde optiek, een bepaalde verwachting, vanuit een ‘reeds weten’, een *vorverstandnis*.³¹ Het is niet mogelijk om de exacte betekenis van teksten te achterhalen. Ik heb getracht door middel van archiefonderzoek zo dicht mogelijk bij de historische waarheid te komen.

Tegelijkertijd ben ik me bewust van de kanttekeningen die er bij dit onderzoek geplaatst kunnen worden. De bron die in dit onderzoek centraal staat, de *Hollandse Consultatiën*, is geschreven voor en door juristen. Ze gebruikten in hun adviezen een gedeelte van het rechtbankverslag van een zaak. De rechtbankverslagen waren meestal al ingekort door de griffier, waarna zij opnieuw een selectie doorvoerden.³² De gegevens uit de *Consultatiën* zeggen dus meer over de problemen en ontwikkelingen in het recht dan over de feitelijke situatie waarin de vrouw leefde. Deze juridische bron geeft slechts informatie over een klein gedeelte van de geschillen over vrouwen. De meeste geschillen werden in onderling overleg opgelost. En wanneer het toch tot een procedure kwam, werd deze beslissing opgenomen in een vonnisboek. De meest opvallende zaken kregen een plaats in een juridisch adviesboek als de *Consultatiën*. Om generalisaties en overhaaste conclusies te voorkomen wordt de gevonden informatie vergeleken met andere bronnen uit andere gewesten en juridische verhandelingen. Verder toets ik veronderstellingen uit de literatuur aan de gevonden informatie uit de rechtsbron.

³¹ J.A. Pontier, *Rechtvinding* (Den Haag 1988), p. 59.

³² Gerbenzon Algra, *Voortgangh des Rechtes: de ontwikkeling van het Nederlands recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, p. 150.

1.3. Tabel

De rechtsbron laat slechts een klein gedeelte zien van de rechtszaken die in de zestiende en zeventiende eeuw speelden. Het geeft dus enkel een tendens weer en zegt niets over het werkelijk aantal geschillen over vrouwen. Toch heb ik er voor gekozen de gevonden informatie te ordenen door middel van cijfers en tabellen. In eerste instantie heb ik gekeken hoeveel zaken over vrouwen gingen. Vervolgens heb ik deze zaken geordend naar thema. Bij de ordening van de gegevens ben ik uitgegaan van het aantal geschillen. Een zaak of een persoon kon in twee verschillende geschillen naar voren komen. Om onduidelijkheden te voorkomen heb ik het aantal geschillen geteld.³³ Enkele zaken werden dubbel genoemd, daarvan heb ik één zaak gebruikt. Ik kwam uit op 640 zaken, waarvan 34 zaken twee keer zijn gebruikt. Voornamelijk de zaken uit deel III.1 kwamen meerdere keren terug. Uiteindelijk zijn er 606 zaken waarin de rechtspositie van de vrouw een rol speelde.

Bij het selecteren heb ik gekeken naar de zaken waarin vrouwen een aandeel hadden in de juridische procedure. Ik heb gelet op de juridische mogelijkheden die een vrouw had om een procedure in te stellen, vrouwen die onderdeel uitmaakten van een rechtsgeschil en zaken waarbij tegen de vrouw een procedure werd ingesteld. Wanneer een naam van een vrouw terloops werd genoemd is het geschil niet opgenomen in het onderzoek. Uit de onderstaande tabel wordt duidelijk hoe het aantal zaken over vrouwen zich verhield met het totaal aantal zaken.³⁴

	1645	1645	1647	1648	1660	1664	1666	Totaal
<i>Vrouwen</i>	87	81	72	71	151	79	99	640
<i>zaken</i>	334	312	243	344	414	258	218	2143
<i>percentage</i>	26 %	26%	30%	21%	36%	31%	45%	30%

De thema's uit de *Hollandse Consultatiën* heb ik onderverdeeld in enkele categorieën. Ik heb gekozen voor de categorieën: jongedochter, hujsvrouw, weduwe en dienstmaagd. Een vrouw kon in al deze levensfasen met een juridisch geschil in aanraking komen en volgens de *Consultatiën* gebeurde dat ook, hoewel de onderwerpen van de zaken verschilden.

³³ In de rechtsbron worden de zaken met Romeinse cijfers aangeduid. Ik heb ervoor gekozen om naar de folio's, in het vervolg pagina's genoemd, te verwijzen zodat geschillen waarvan het nummer ontbrak ook in het systeem werd opgenomen.

³⁴ Het volume van de boeken groeide in de loop der tijd. Zo telde het eerste boek 534 folio's en groeide dit aantal tot 764 in het zesde deel. Niet het aantal zaken, maar de lengte van de zaken nam toe.

Zaken	Jongedochter	Huijvrouw	Weduwe	Dienstmaagd	Totaal
<i>Trouwbeloften</i>	37	2	2		41
<i>Defloratie</i>	8	1		4	10
<i>Verkrachting</i>	4	1		1	6
<i>Vaderschapsacties</i>	4	1		6	11
<i>Gem. van Goederen</i>		41			41
<i>Huw. Voorwaarden</i>	7	89	6		102
<i>Schulden</i>		27	2		29
<i>Openbare Koopvrouw</i>		8	1		9
<i>Misdrijf</i>	3	12			15
<i>Getuige</i>		6	1		7
<i>Tafel en bed</i>		7			7
<i>Overspel</i>	2	12	1	3	18
<i>Verlating</i>		6			6
<i>Bloedschande</i>		7	6		13
<i>Erfrecht</i>			23		23
<i>Testament</i>	16	18	97		115
<i>Boedelscheiding</i>		23	11		34
<i>Hertrouwen</i>		64	65		129

Niet alle zaken die hierboven genoemd worden, waren aangespannen door vrouwen. Er worden ook geschillen beschreven waarin de vrouw wordt aangeklaagd of als getuige is opgeroepen. Er komen iets meer mannen dan vrouwen in de *Hollandse Consultatiën* naar voren. Dit had vooral te maken met het grote aantal zaken over huur, pacht of koop van goederen. Op het gebied van het erfrecht en het huwelijksrecht was het aantal ongeveer gelijk. In de verschillende hoofdstukken zullen met enige regelmaat cijfers worden genoemd bij het maken van een analyse of een vergelijking.

Hoofdstuk 2 Jongedochter

Op 29 maart 1652 stelden de rechtsgeleerden A. van Strijen en G. Krommom een advies op over het proces tussen Anna Jans en Antonus Eigel. Mr. Conrad Munes trad in deze zaak op als gevolmachtigde van Mr. Jan Hermans uit Kampen, die namens zijn dochter Anna Jans procedeerde en eiste dat Antonus met Anna zou trouwen. Anna en Antonus waren verloofd. Ze hadden publiekelijk trouwbeloften gedaan, bevestigd met de bijslaap, waarna een kindje was geboren.³⁵ Antonus wilde nog niet trouwen en verdedigde zichzelf door te zeggen ‘dat hij zoo datelijk ende opstaande voet de gemelde Anna Ians niet konde trouwen/ Maar als hij beter in practijque zoude zijn/ dat hij haar dan trouwen zoude.’ Het gerecht van Zwollerkarpsel nam hier geen genoegen mee en veroordeelde hem tot een huwelijk. Het vonnis van het gerecht luidde dat ‘bij hare definitive sententie behooren den verweerder te condemneeren het huwelijk met gemelde Anna Jans naar kerkelijk ende politieke ordonnantie te solemniseren ende te voltrekken/ voorts met de zelve te treden in gemeene huisinge/ end haar mitsgaders het kind aan haar verwekt te tracteren/ compenserende de kosten van den processe omme redenen.’³⁶

Dit proces ging over trouwbeloften, defloratie en vaderschap, met elkaar samenhangende onderwerpen die in dit hoofdstuk aan de orde komen. Nadat er trouwbeloften waren gedaan werd Anna gedefloreerd en raakte ze zwanger. Als minderjarige stond ze onder voogdij van haar vader. Haar vader stelde een procedure in om de eer van zijn dochter te herstellen. Niet in alle zaken wordt expliciet melding gemaakt van de aanwezigheid van een voogd. De overige 61 zaken die in dit hoofdstuk zijn ondergebracht laten zien wat de juridische mogelijkheden van de jongedochter waren.

2.1 Trouwbeloften

Opvallend is het grote aantal zaken over trouwbeloften in de *Hollandse Consultatiën* in vergelijking met de zaken over defloratie en vaderschapsacties. Volgens onderzoek van A. van der Heijden en D. Haks waren er meer zaken over seksuele vergrijpen als defloratie en vaderschapsacties, omdat geschillen over trouwbeloften meestal werden opgelost door tussenkomst van de kerk of de familie.³⁷ Van de 62 voorhuwelijkse zaken gingen er 41 over trouwbeloften. Het lijkt alsof de rechtsgeleerden extra aandacht aan trouwbeloften hebben besteed omdat de regelgeving op dit gebied nieuw en niet altijd even duidelijk was.³⁸

³⁵ Met het byslapen werd de geslachtsgemeenschap aangeduid. Na ontmaagding verkreeg het huwelijk rechtskracht.

³⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 703; VI, p. 386.

³⁷ D. Haks, *Huwelijke en Gezins in Holland in de 17^e en 18^e eeuw* (Assen 1982), p. 119. M.P.C. van der Heijden, *Huwelijk in Holland: stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1988), p. 102. Van der Heijden en Haks hebben zich vooral op vonnissen gericht en minder op de juridische adviesbundel.

³⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel V, p. 621. Plakkaat 1540 en politieke ordonnantie 1580

Bij trouwbeloften werd tussen twee personen de belofte uitgesproken elkaar te zullen trouwen, soms bevestigd door een penning, een akte en in de zestiende eeuw en zeventiende eeuw nog een enkele keer door de bijslap. In beginsel was deze belofte bindend.³⁹ Enkel in geval van gewichtige redenen of ontbreken van de ouderlijke toestemming mochten trouwbeloften door tussenkomst van de rechter verbroken worden.⁴⁰ De gedachte hierachter was dat niet te gemakkelijk afgeweken mocht worden van de trouwbelofte, omdat die voor de ogen van God was gesloten. In enkele gevallen werd restitutie van een penning of akte geëist om te voorkomen dat het tot een rechtszaak zou komen.⁴¹ Twaalf zaken werden door de jongedochter ingesteld, twaalf door de ouders en zes door jongemannen. De overige zaken bevatten richtlijnen en procedures over het bewijs. Regelmatig kwam het voor dat in een zaak meerdere argumenten werden gegeven om trouwbeloften te ontbinden of te bevestigen. Elisabeth Pieters wilde zich onttrekken aan haar belofte en gaf als argumentatie dat er een lange periode was vestreken, er sprake was van een groot verschil in stand en de ouderlijke toestemming ontbrak.⁴²

2.1.1. Ouderlijke toestemming

Trouwbeloften konden enkel worden verbroken wanneer daar overtuigende argumenten voor waren. Het ontbreken van de ouderlijke toestemming bij minderjarigen was niet alleen een geldige reden. Het leidde tot nietigheid van de trouwbeloften.⁴³ In zeventien zaken werd het ontbreken van ouderlijke toestemming genoemd. Het merendeel van de zaken werd door ouders of voogden aangespannen die het niet eens waren met de trouwbeloften. Voor een jongedochter was het ook mogelijk het ontbreken van de ouderlijke toestemming als argument aan te voeren, in welk geval ze werd vertegenwoordigd door een voogd. Zowel de voogd als de minderjarige werden genoemd als procespartij.⁴⁴ In de *Consultatiën* werd de ouderlijke toestemming verdedigd ter bescherming van minderjarigen.⁴⁵ De macht van de ouders ging echter niet zo ver dat ze een huwelijkskandidaat konden opdringen.⁴⁶

³⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel V, p. 54.

⁴⁰ L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandse Huwelijksrecht voor de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam 1925) p. 77-80; *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III, p. 266.

⁴¹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 192.

⁴² *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel II, 380, deel I., p. 52

⁴³ Art.3 Politieke Ordonnantie 1580 (bijlage) Jongsmans beneden de 25 jaaren, jongedochters beneden 20 worden geen geboden gegunt of gedaan tenzij deselve toonen aan de magsitrat of kerckedienaren het consent van de ouders

⁴⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p.703.

⁴⁵ Haks, *Huwelijk en Gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, p. 122. Haks zegt dat dit argument niet gebruikt werd, terwijl dit in het advies in deel I, p. 192 wel werd gebruikt: 'Hoe glibberig en bros het oordeel der Minderjarigen is'.

⁴⁶ T. de Moor, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme* (Amsterdam 2006), p.53; Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroegmodern Nederland', p. 425; *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel V, p. 566.

Volgens de *Consultatiën* wachtten verschillende jonge koppels met trouwbeloften tot ze meerderjarig waren om te voorkomen dat ouders geen toestemming gaven.⁴⁷ Het moment waarop een jongedochter geen toestemming van de ouders nodig had was een twistpunt onder rechtsgeleerden. C. van Bijnkershoeck stelde de leeftijd op 25 jaar en J. Cos koos voor 20 jaar.⁴⁸ In de *Hollandse Consultatiën* gold voor meisjes de leeftijd van 20 jaar en voor jongens de leeftijd van 25 jaar. Hierbij werd verwezen naar de regeling over de ouderlijke toestemming in het Plakkaat van Karel V uit 1540 of de Politieke Ordonnantie van 1580 voor Holland en in een enkel geval naar de Politieke Ordonnantie voor Zeeland van 1583.⁴⁹ Vooral het Plakkaat van Karel V werd veelvuldig aangehaald in geschillen over trouwbeloften. Op andere gebieden dan het huwelijksrecht gold wel de leeftijdsgrens van 25 jaar voor meisjes.⁵⁰

Rechtsgeleerden beschreven in de *Hollandse Consultatiën* dat ook alleen de moeder toestemming kon weigeren wanneer de vader ontbrak.⁵¹ De wetgeving rond de ouderlijke toestemming gaf geen uitsluitel over toestemming van andere familieleden of voogden als beide ouders waren gestorven. Noch in het Plakkaat van Karel V uit 1540, noch in de Politieke Ordonnantie van 1580 werd gesproken over de toestemming van voogden of grootouders. Het ontbreken van de toestemming van de voogd hoefde niet tot nietigheid van trouwbeloften te leiden. Evenmin gold dat voor de toestemming van de grootouders, zoals naar voren kwam in de zaak tussen Lucas Janszoon Ovis, Diewer Maartensdochter en de grootmoeder van Lucas Geurte Baertsdochter uit Alkmaar uit 1618.⁵² Bovendien waren voogden in tegenstelling tot ouders verplicht om argumenten aan te dragen bij weigering van trouwbeloften van minderjarigen.⁵³ De Politieke Ordonnantie van Zeeland uit 1583 gaf voogden wel hetzelfde recht als ouders.⁵⁴

2.1.2. Verbreken trouwbeloften

Geschillen over trouwbeloften ontstonden niet alleen door het ontbreken van toestemming van de ouders, maar konden ook geïnitieerd worden door de verlovingpartners zelf. Wanneer twee personen elkaar trouwbeloften deden, verbonden ze zich daaraan. De beloften waren niet

⁴⁷ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel IV, p. 231; deel I, 215.

⁴⁸ J.A. Ankum, 'Le mariage et les conventions matrimoniales des mineurs. Etudessur le statut juridique des enfants mineurs dans l'histoire du droit privé néerlandais à partir du treizième siècle', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 46 (1978), p. 227. Het kan zijn dat het verschil is gelegen in het feit dat Cos onderzoek deed naar de vijftiende en zestiende eeuw, terwijl Van Bijnkershoeck zich meer richtte op de zeventiende eeuw.

⁴⁹ Sirks, *Bijnkershoeck Observationes 2018-2913*, I nr. 348, 1028 en J.Cos, *Rechts-geleerde verhandeling over trouwbeloften en bet daer op volgende huvelyk* (Hoorn 1738), p. 40-41.

⁵⁰ Ankum, 'Le mariage et les conventions matrimoniales', p. 221.

⁵¹ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel V, p. 566, p. 343.

⁵² *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 52, p. 215.

⁵³ J. J. van Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven* (Utrecht 1779), p. 13. *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p.71.

⁵⁴ E. van Zurk, *Codex Batavus, waar in het algemeen kerke-, publyk en burgerlyke recht van Holland, Zeelant en bet ressort der Generaliteit kortelyk is begrepen* (Rotterdam 1718), p. 383.

eenzijdig opzegbaar. Wanneer één van beide partijen van de belofte af wilde, terwijl de ander het huwelijk door wilde zetten, was het mogelijk trouwbeloften voor de rechter af te dwingen of te verbreken. Verbreking met wederzijdse instemming was mogelijk, maar werd ontmoedigd. Er mocht niet te gemakkelijk van trouwbeloften worden afgeweken.⁵⁵

Enkel in het geval van zwaarwegende redenen was het mogelijk om van trouwbeloften af te wijken. In de *Hollandse Consultatiën* worden naast het ontbreken van de ouderlijke toestemming onkuisheid, dubbele beloften en het onder invloed van alcohol doen van een belofte genoemd.⁵⁶ L. J. van Apeldoorn en Haks noemden daarnaast ernstige ziekte, schulden, haat, verandering van religie en standsverschil.⁵⁷ De eerste drie gronden kwamen in de *Consultatiën* naar voren bij scheiding van tafel en bed, niet bij trouwbeloften. Standsverschil was op zichzelf geen geldige reden voor het verbreken van trouwbeloften.⁵⁸ Rechtsgeleerde A. van Strijen adviseerde in de zaak tussen Elisabeth Pieters en Jan van der Wert van 10 november 1656 dat wanneer ‘zoodanige beloften van alsulke natuure zijn dat de zelve des versocht werdende t’ allen tijde moet werden voltrokken ende ook onder pretext van ongelijkheid in middelen niet en kennen werden gedissolveert.’⁵⁹ Dit advies kwam overeen met Van Bijkershoek, die constateerde dat standsverschil geen huwelijksbeletsel was.⁶⁰ Ook al waren trouwbeloften tussen personen uit verschillende sociale klassen onwenselijk, het was geen reden voor ontbinding.⁶¹

Vier zaken in de *Hollandse Consultatiën* gingen over dubbele trouwbeloften.⁶² De hoofdregel was dat de eerste belofte gold.⁶³ Toch werd hier in diverse zaken van afgeweken. In de omvangrijke zaak, waarin op 2 december 1652 werd geadviseerd door P. van der Meulen, tussen Remaart Klaaszoon Berkenbouwer en Margareta van Noorden werd Margareta beschuldigd van dubbele trouwbeloften. Ze had in diverse brieven aan Remaart trouwbeloften gedaan. Na jarenlange afwezigheid van Remaart verkreeg Margareta een relatie met een andere man met wie ze eveneens trouwbeloften aanging. De rechter concludeerde dat na verloop van

⁵⁵ S. van Leeuwen, *Rooms Hollands-regt*, boek V deel III, p. 420; S. Schama, *Overvloed en Onbehagen, de Nederlandse Cultuur in de gouden eeuw*, p. 443. *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 434; deel IV, p. 177.

⁵⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel I p. 515; deel II, p. 441; deel III.1, p. 371; deel IV, p.189, p. 510; deel V, p. 662; deel VI, p. 386, p. 547.

⁵⁷ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*; pp.81-82; Cos, *Rechts-geleerde handelinghe over trouwbeloften en het daer op komende houwelijck*, pp.93-220.

⁵⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel III.2, p. 247.

⁵⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel IV, p. 663.

⁶⁰ Sirks, *Bijkersboek Observationes 2018-2913*, p. 7 nr. 1939.

⁶¹ S.J. Fockema Andrea, *Overzicht van oud-nederlandsche rechtsbronnen* (Haarlem 1881), p. 160; Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht*, pp. 149-155; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, p. 117, *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel III.2, p. 266.

⁶² *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 547

⁶³ Sirks, *Bijkersboek Observationes 2018-2913*, 5. zie ook Haks *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, p. 119; *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 547.

zeven jaar de trouwbelofte was verjaard.⁶⁴ In een andere zaak had een jongen, naar eigen zeggen onder invloed van alcohol, trouwbeloften gedaan aan een meisje. Hij wilde echter met een ander meisje trouwen, terwijl het eerste meisje de trouwbeloften wilde effectueren. Uiteindelijk werd in deze zaak besloten dat trouwbeloften gedaan onder invloed van alcohol ongeldig waren.⁶⁵

Door het eisen van restitutie van een ring of een akte werd het bewijs om trouwbeloften te bevestigen ontnomen. Zo had de zestienjarige Marietgen Pieters uit Sommelsdijk een trouwbelofte op papier gezet en aan een zekere Jason gegeven. Ze deed samen met haar vader een eis tot restitutie van de brief. In dit advies van 21 april 1618 werd benadrukt dat zonder wilsovereenstemming een huwelijk niet zal slagen. ‘Bij twijfel van de vader, gelijk ook grootte onwillicheyt van de dochter [de welke soude causeren in het voorszijde geconfringeerde huwelijk groote twist ende tweedracht] insgelijcks eene suffisante reden is omme daertoe niet geconfringeert te worden’.⁶⁶

2.1.3 Bewijslast

Bewijs van de geldigheid van de trouwbelofte kon voor de eisende partij van doorslaggevend belang zijn. In zes zaken was het bewijs het onderwerp van geschil. Trouwbeloften dienden even duidelijk bewezen te worden als andere zaken.⁶⁷ Dit werd bevestigd in het advies van N. Dedel, gedateerd op 4 mei 1641 te Leiden, waarin hij stelde dat de ‘trouwbelofte een zake is van grooter aanzien, importantie ende gewichte; daar niet alleen den geheelen staat van een Mensche op het allerhoogste aan gelegen is. Zulks dat die zelve Trouwbelofte voor zoo veel het bewijs van dien aangaat vergeleken werd bij criminele zaken.’⁶⁸ Trouwbeloften werden in de meeste gevallen bewezen door verklaringen van getuigen.⁶⁹ Naast getuigenverklaringen werden geschenken als een ‘op trouw’ gegeven penning of een stukje goud gebruikt. Op zichzelf leidde het geven van een stukje goud of een verklaring niet tot een trouwbelofte. Het moest duidelijk zijn dat er een belofte van trouw was gegeven, door alle partijen als zodanig begrepen.⁷⁰ Volgens de rechtsgeleerde A. Cocq waren de bewoordingen van de trouwbelofte van belang bij de bewijsvoering. In zijn advies van 30 april 1631 gaf hij aan dat ‘Ick begeere u’ onvoldoende was om als trouwbelofte te dienen.⁷¹

⁶⁴ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 510.

⁶⁵ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel III.1, p. 56, deel IV, p. 189.

⁶⁶ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 192; deel 2.181; deel I, p.192; deel V, p. 662.

⁶⁷ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 515.

⁶⁸ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 188; Van Leeuwen, *Rooms-Hollands-regt*, deel XXV, nr. 1

⁶⁹ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel VI, p. 547.

⁷⁰ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 238.

⁷¹ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 515.

Klagers hadden een grotere kans van slagen als ze in het bezit waren van schriftelijke verklaringen afkomstig van een officiële instantie. Ter aanvulling van de vergaarde bewijsmiddelen konden de betrokkenen een eed afleggen of tijdens een verhoor in persoon hun kant van het verhaal uitlichten.⁷² De eed was een belangrijk middel voor de betrokkenen om de eigen verklaring kracht bij te zetten. Het ging bij dergelijke bewijsmiddelen niet alleen over het bewijsmiddel zelf, maar ook om de reputatie van partijen. Zo daagde jongedochter Aeltgen van Tricht jonker Dirick voor de rechter. Dirick verklaarde onder ede dat hij geen trouwbeloften had gedaan, Aeltgen had enkel haar verklaring als bewijs. Het was zijn woord tegen het hare. Omdat er verder geen bewijs was, werd Dirick ontslagen van alle rechtsvervolging volgens het advies van 6 maart 1631 te 's-Gravenhage.⁷³

Wie veroordeeld werd tot nakoming van trouwbeloften was niet alleen verplicht het huwelijk aan te gaan, maar ook het huwelijksleven te bestendigen en bij gebreke moest er alimentatie betaald worden. Het verbindende karakter van de trouwbeloften roept de vraag op: Wat beweegt iemand om de tegenstribbelende persoon aan trouwbeloften te houden? In Engeland en Vlaanderen was het niet mogelijk de weigerende partij tegen zijn wil tot een huwelijk te veroordelen.⁷⁴ De verplichting tot trouwen werd in Holland wel opgelegd, maar in de meeste gevallen werd besloten tot het kwijtschelden van de belofte en diende ter compensatie een vergoeding te worden betaald. Niet iedereen was het eens met deze gang van zaken. Zo werd door de rechtsgeleerde J. Voet gezegd dat het huwelijk niet op geld waardeerbaar mocht zijn.⁷⁵ Het kwam nogal eens voor dat er werd vooruitgelopen op het huwelijk en een jongedochter werd ontmaagd. Wanneer de trouwbeloften vervolgens werden verbroken, had de jonge vrouw de mogelijkheid om een defloratieproces aan te spannen.

⁷² *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2., p. 272.

⁷³ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 189, 271; Hove van Hollant 7 Maart 1631.

⁷⁴ J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht* (Leuven 2006), p. 45.

⁷⁵ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht*, p. 6.

2.2. Defloratie

Trouwbeloften werden van oudsher bevestigd met de ‘bijslaap’. Door het bijslapen werd het huwelijk ‘voor de ogen van god’ voltrokken en verkreeg het huwelijk rechtskracht.⁷⁶ Met name de aristocratie had hier veel kritiek op, want door de bijslaap ontstonden clandestiene ofwel geheime huwelijken die tot rechtsonzekerheid leidden. Door het Plakkaat van Karel V waren er al meer regels gekomen over de totstandkoming van het huwelijk en met het Concilie van Trente in 1563 verloor de bijslaap haar rechtskracht.⁷⁷ De praktische uitvoering van de regels over de bijslaap voor de gewesten Holland en Zeeland werd tijdens de synode van Dordrecht in 1581 besproken, met als gevolg dat de voorechtelijke geslachtsgemeenschap onder geen enkele voorwaarde werd toegestaan.⁷⁸ Toch vond het nog altijd plaats, zoals de *Hollandse Consultatiën* in tien zaken over defloratie laten zien. Wanneer er seksuele handelingen plaatsvonden en het niet tot een huwelijk kwam, kon de jongedochter, vertegenwoordigd door haar voogd of zijn plaatsvervanger, een defloratieproces starten om haar eer te herstellen. Het ging hierbij niet alleen om de eer van de familie, maar ook om haar persoonlijke eer.⁷⁹ ‘Uw eer is al uw goed, uw bloem, uw beste schat/ Ach ’t is met u gedaan wordt die maar eens besmeurd’, in de woorden van Jacob Cats.⁸⁰

Ook al was defloratie een onderwerp dat tot veel discussie leidde in zowel kerkelijke als juridische kringen, er kwam pas met de komst van het echtreglement uit 1656 een algemene regeling over dit onderwerp. Het echtreglement verbood een man ‘eerbare vrouwen met schoone woorden van trouwbeloften, ofte anderszins yets wijs maeckt deselve verleijt ende door de bijslaap in haar eere gekrenckt en gedefloreert.’ Deze regeling werd slechts een enkele keer aangehaald omdat de meeste zaken uit de *Consultatiën* zich voor 1656 afspeelden. Bovendien had het echtreglement niet overal rechtskracht.⁸¹ De rechtspraktijk bestaande uit plaatselijke regels als de ordonnantie van Amsterdam uit 1586 en de mening van juristen, was nagenoeg uniform.⁸² In geval van defloratie stond in Holland zowel de strafrechtelijke als de civielrechtelijke weg open, terwijl in Utrecht enkel een civiele procedure mogelijk was.⁸³ Deze keuze voor strafrechtelijke vervolging lag besloten in de aard van het delict. Op ernstige vormen van defloratie en verkrachting was het strafrecht van toepassing.

⁷⁶ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht*, p. 92, 93. In rechtsbronnen werd de term bijslaap gebruikt in geval van voorechtelijk geslachtsverkeer.

⁷⁷ A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk regt* (Groningen 1967) 68, 69.

⁷⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel VI, p. 386. deel III.2, p. 274 nr. 14.

⁷⁹ F. van Egmond, ‘Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem’, *TvG* 107 (1994) 18.

⁸⁰ J. Cats, Houwelyck: dat is de gantsche gheleghentheit des echten staets (Middelburg 1625), deel Maagd, p. 43.

⁸¹ A.S. de Blécourt, A. S. en D.N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland, Verzameling van ordonnantieën en plakkatēn betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak* (Groningen 1919) voorwoord Echtreglement 1656.

⁸² U.J. Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht*, p. 45-48.

⁸³ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel I, p. 376; III.2, p. 274; Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap*, p. 66.

2.2.1 Onderscheid verkrachting en defloratie

In beginsel was bij defloratie geen sprake van verkrachting. Bij verkrachting diende bewezen te worden dat de geslachtsgemeenschap tegen de wil van de vrouw had plaatsgevonden. De bewijslast richtte zich bij defloratie meer op de trouwbeloften en maagdelijkheid van de jonge vrouw. Ondanks deze verschillen was in de praktijk het onderscheid tussen defloratie en verkrachting niet altijd eenvoudig te maken. Soms was het niet duidelijk of een jongedochter vrijwillig was meegegaan. Zo werden tussen Adriaan Albertszoon en Trijn Elberts tegen de zin van de vader van Trijn trouwbeloften gedaan en trouwpenningen overlegd. Hierbij was niet duidelijk of zij vrijwillig met de beloften had ingestemd. Vervolgens verdween Trijn en beschuldigde haar vader Adriaan van ‘ontschakinge, verduisteringe, defloratie en wechvoeringe des dochters’. In dit advies werd de vader van Trijn geloofd en werd Adriaan schuldig bevonden aan defloratie, verkrachting en het zonder toestemming van de vader meenemen van Trijn.⁸⁴

Het wils-element van het slachtoffer was essentieel bij het onderscheid tussen defloratie en verkrachting. Bij verkrachting was er verzet tegen de geslachtsgemeenschap, bij defloratie werd er pas achteraf een procedure ingesteld, nadat bleek dat er geen huwelijk zou volgen hoewel de betrokken jongedochter al ontmaagd was. In de zeventiende eeuw werden aanranding en verkrachting als zedendelicten beschouwd die in grote mate samenhangen met voorechtelijke seksualiteit en vrouwelijke eer. Tijdens het proces moest de vrouw in kwestie aantonen dat ze seksuele handelingen had verricht tegen haar zin. Als zij dit niet kon bewijzen, kon ze zelf worden veroordeeld wegens voorechtelijke seksualiteit of ‘hoererij’.⁸⁵ In antwoord op de schriftelijke vragen in een zaak over ‘hoererij’, gaf de rechtsgeleerde A. Goes op 7 maart 1602 advies waarin hij schreef dat een vrouw als hoer werd bestempeld wanneer zij ‘alsoo vermengende met een jongman’. Het maakte hierbij geen verschil of ze in een woonhuis of bordeel werd aangetroffen. De straf wanneer een vrouw voor de eerste opgepakt werd was dat ze een zekere tijd op water en brood werd gezet.⁸⁶

2.2.2. Strafrechtelijke sanctie

Verkrachting was een ernstig misdrijf waarop zwaardere straffen stonden dan op defloratie. Bij defloratie was het uitgangspunt dat de jongedochter werd beschermd tegen haar eerverlies.⁸⁷ In Holland bestond de mogelijkheid een boete op te leggen en in geval van grove misleiding kon de

⁸⁴ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel IV, p. 191.

⁸⁵ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, p. 284.

⁸⁶ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.2, p. 191.

⁸⁷ Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht*, 38.

lijfstraf ‘geesselen’ worden opgelegd.⁸⁸ Tijdens het Concilie van 1532 was vastgesteld dat op verkrachting de doodstraf stond. In de artikelen 14 en 17 van de Politieke Ordonnantie van Holland werd deze straf bevestigd door te stellen dat ‘alle de straffen ende penen in keyserlijke ende beschreven regten gestatueert’ onder ‘diergelijke gequalificeerde hoerereien moet verstaen worden vrouwekracht en onteering met geweld’.⁸⁹ Verkrachting werd in Holland meestal bestraft met de doodstraf en een vergoeding aan de onteerde. De gewesten Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland kenden ook de doodstraf. In Utrecht begon de doodstraf aan het einde van de zestiende eeuw in onbruik te raken.⁹⁰

De *Hollandse Consultatiën* bevatten één zaak waarin de verdachte van verkrachting de doodstraf kreeg. ‘Charles Payelle hebbende verkracht op de wegh een jonge dochter/ende noch getracht een ander meyt te verkrachten/ wort by de mannen van Wateringe 25 jaren op de galey gebannen/ de Procureur Generael appelleert van de sententie/ daer op wort hem by den Hove den 4 Julij 1606 de sententie voorzijde te niet gedaen ende hy gecondemneert onthooft te werden/in den Hooge Rade gesien wesende de consessie van den gevangenen, is hij op den 19 julij geexecuteert.’⁹¹ Uit diverse andere adviezen uit de *Consultatiën* bleek dat het voor de baljuw lastig was om de bewijslast rond te krijgen. Deze problematiek kwam naar voren in het advies van 27 september 1663: ‘Dat mede by de voorzijde B niet geseyt noch bewesen wert by haer eenig geroep ofte geluyt gemaect te zijn ten tijde als haer de selve kracht ende geweld bejegend soude zijn geweest ende ‘t selve geen preuve maecken tot laste van de voorzijde A.’⁹² In deze zaak had niemand de aangeefster B. horen roepen en was het dus zijn woord tegen het hare. Deze eenzijdige verklaring was onvoldoende bewijs om tot bestraffing van defloratie of verkrachting over te kunnen gaan.

2.2.3 Actie defloratie vanuit het civiele recht

Volgens de *Hollandse Consultatiën* werd in geval van defloratie zelden de strafrechtelijke weg gevolgd. De hoofdregel was dat degene die een Hollandse dochter ontmaagde met haar zou moeten trouwen. Meestal was het mogelijk om ter compensatie van de geleden schade een geldsom te betalen. Het betalen van deze geldsom werd ‘dotatie’ genoemd. Het ging hierbij om een schadevergoeding voor de gedefloreerde dochter die haar bruidsschat misliep.⁹³ In de zaak tussen Elbert Ooms en Geertruyt Schepels uit 1602 werd Elbert niet veroordeeld tot trouwen,

⁸⁸ Van Leeuwen, *Rooms-Hollands-regt*, p. 425; Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap*, p. 39, 99.

⁸⁹ Politieke Ordonnantie 1580 (bijlage).

⁹⁰ Lackeren, *Utrechtse Consultatiën*, p. 33.

⁹¹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.1, p. 445.

⁹² *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 496.

⁹³ Heerma van Voss *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap*, p. 49.

maar tot een dotatie, die was afgestemd op de hoogte van de bruidsschat. In deze zaak werd het volgende overwogen: 'hoewel hy met beloften/ bedriegerye ende simulatie de dochter tot vleyschelijke conversatie hadde beweect. Welck doteren nog sulcks wert verstaan dat hij niet gehouden is tot de totale dote, maer allen tot dat meerder/ 't welke sy om de defloratie meerder tot houwelijks goed van noode soude hebben/ om te trouwen aen haer partuyr.'⁹⁴ Het was ook mogelijk dat de conditie van de betrokken vrouw en de staat en de middelen van de verweerder de hoogte van de vergoeding beïnvloedden.⁹⁵

'Een jongedochter, die door een getrouwd man was gedefloreerd, kon de actie tot trouwen of doteeren niet instellen.'⁹⁶ Wel was het mogelijk een vergoeding te eisen, maar deze werd enkel gegeven wanneer de jongedochter niets te verwijten was. Er zijn verschillende zaken waarin dienstmaagden probeerden een vergoeding te krijgen, maar in de meeste zaken werd zichzelf als oorzaak gezien van de defloratie en kreeg zij niets. Dienstmaagden werden nogal eens beschuldigd van het verleiden van hun meester en ze werden door hun slechte reputatie niet snel geloofd.⁹⁷ Om in aanmerking te komen voor de vergoeding diende de jongedochter de defloratie te bewijzen. In Holland moest de jongedochter bewijzen dat ze was beslapen en dat ze maagd was op het moment dat ze werd beslapen. De maagdelijkheid was geen vereiste bij processen wegens defloratie of dotatie in Utrecht en Gelderland. Volgens de jurist G. Wassenaar uit Utrecht: 'Sulx dat ook ene weduwe bij yemant beslapen zijnde, van denzelven moet worden gedoteert of getrouwt'.⁹⁸ Het ging hierbij meer om de eer dan om de ontmaagding, maar de procedure was vergelijkbaar.

Binnen vijf jaar moest een proces wegens defloratie worden ingesteld. Na verloop van deze periode verjaarde de zaak en was het niet langer mogelijk om een vordering te stellen.⁹⁹ In Holland maakte de rechter de keuze om te gaan trouwen of te doteren. Acht van de tien zaken over defloratie werden afgedaan met een schadevergoeding, ook al was het huwelijk wel een haalbare optie. In alle zaken verklaarden de meisjes dat aan hen een trouwbelofte was gedaan alvorens zij geslachtsgemeenschap hadden. Tijdens het proces moest de jongedochter haar onschuld bewijzen door getuigenverklaringen, de eed en geschenken. Wanneer er een huwelijk in het verschiet lag, werd de voorechtelijke geslachtsgemeenschap gedoogd. Maar wanneer dit niet gebeurde, één van beiden gehuwd was of er kinderen waren voortgekomen, werd de situatie strenger beoordeeld.

⁹⁴ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.2, p. 181.

⁹⁵ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel II, p. 274; deel I, p. 148.

⁹⁶ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel IV, p. 469; deel VI, p. 122; Van Hasselt, *Rechtsgeleerde Brieven*, p. 35.

⁹⁷ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel IV, p. 80.

⁹⁸ Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht*, p.63.

⁹⁹ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 246 (238); deel I, p. 226; Van Hasselt *Rechtsgeleerde brieven*, p. 184.

2.3. Vaderschapsacties

Defloratie kon leiden tot zwangerschap van de jongedochter. Wanneer dit gebeurde was het voor de jonge vrouw mogelijk een vaderschapsactie te beginnen. Vaderschapsacties waren juridische processen die werden ingesteld door een ongehuwde moeder, met als doel de vader van het kind aan te wijzen en een vergoeding te eisen. De *Hollandse Consultatiën* bevatten elf voorbeelden van vaderschapsacties. In de meeste zaken was de ongehuwde moeder als dienstmaagd werkzaam bij de vader, de heer des huizes. Niet duidelijk is of zij bij het instellen van de vaderschapsactie een voogd nodig had. Het recht maakte het voor de vrouw mogelijk een vergoeding te eisen voor de kosten van de bevalling, het onderhoud van kinderen en een schadevergoeding voor de morele en financiële schade die ze leed door haar eerverlies. Financiële overwegingen speelden de voornaamste rol bij het aangaan van een dergelijk proces. Voor de geboorte en de opvoeding van de kinderen werden immers kosten gemaakt waar de moeder de vader graag in zag bijdragen.

Om een vaderschapsactie te kunnen winnen was het nodig om te bewijzen wie de vader was. Dit was lastig omdat er zelden getuigen waren. Als bewijs golden getuigenissen, een officiële akte waarin de man bekende, een verklaring van de vroedvrouw of een eed. Bij het uitroepen van de eed werd met aanroeping van God gezworen de waarheid te vertellen. De eed werd in vier vaderschapsacties gebruikt. Daartegenover had de vrouw ook een sterke troef in handen, namelijk het opzweren van de naam van de vader tijdens de barensood.¹⁰⁰ Bij de bevalling was een beëdigde vroedvrouw aanwezig.¹⁰¹ De vroedvrouw vroeg tijdens de bevalling aan de vrouw wie de vader van haar kind was. De verklaring van de vroedvrouw werd mede ondertekend door de aanwezigen bij de geboorte. Dit mochten geen familieleden zijn.¹⁰² In de zaken waar geen eed werd afgelegd en de jongedochter een goede reputatie had, had zij een grotere kans op het winnen van de vaderschapsactie.¹⁰³ Indien de man bereid was om met een eed zijn naam te zuiveren, werd de vrouw niet snel geloofd, zelfs niet wanneer zij in barensood een verklaring had afgelegd.¹⁰⁴

De zaken in de *Hollandse Consultatiën* maken een onderscheid naar de status en reputatie van de partijen. Een gehuwde man met een goede reputatie had een sterke rechtspositie. De jongedochter die hem beschuldigde, had naast de verklaring in barensood aanvullend bewijs nodig.¹⁰⁵ In een zaak van 24 oktober 1625 werd 'niet bewezen dat tussen de man en de vrouwe dusdanige actien zijn geweest daeruyt ten minsten presumerende de vleeschelijke conversatie

¹⁰⁰ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, III, p. 35; Van Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven*, p. 240.

¹⁰¹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, p. 86.

¹⁰² Van Zurk, *Codex Batavus*, p. 753; art. 18 Echtsreglement 1656; art. 15 Politieke Ordonnantie Zeeland 1583.

¹⁰³ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 87.

¹⁰⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III, p. 156.

¹⁰⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2, p. 106.

volgen geene van de getuigen heeft dit gehoord of gezien zij wordt niet enkel geloofd of basis van haar verklaring tijdens de bevalling maar ook extra bewijzen zijn nodig wanneer de betrokken man ontkent.¹⁰⁶ De verklaring in barensood was wel voldoende wanneer de gedaagde ongehuwd was en geen eed had afgelegd.¹⁰⁷ Voor een dienstmaagd was het lastiger om een vaderschapsactie in te stellen dan voor een jongedochter met een goede reputatie. Desalniettemin werd in de *Hollandse Consultatiën* meer dan de helft van de zaken door dienstmaagden ingesteld.

2.3.1 Dienstmaagden

Zes van de elf vaderschapsacties uit de *Hollandse Consultatiën* werden ingesteld door jongedochters die als dienstmaagden werkten. Twee zaken gingen over Utrechtse dienstmaagden, de overige over Hollandse. De Utrechtse en Hollandse dienstmaagden hadden het recht om te procederen.¹⁰⁸ In de provincies Zeeland en Friesland bestonden bepalingen waarbij dienstboden, die waren beslapen, dotatie werd ontzegd, de gegeven trouwbeloften nietig werden verklaard en zij naar omstandigheden werden gestraft.¹⁰⁹ Een dergelijke regeling bestond in Holland niet, maar er werd wel voorzichtigheid betracht, zodat een eervolle onschuldige man gemakkelijk beschuldigd zou kunnen worden. In een zaak van 24 oktober 1625 begon een dienstmaagd uit Amsterdam een vaderschapsactie tegen haar baas. Getuigen steunden de gedaagde man en verklaarden dat hij als een eerlijk man door een oneerlijke vrouw met achterklap werd belogen en verdacht gemaakt.¹¹⁰

In vier van de vijf zaken uit de *Consultatiën* werd de dienstmaagd niet geloofd. Slechts in een enkel advies, opgemaakt op 16 april 1589, werd zij dat wel. Ze verklaarde dat ze meerdere malen door de zoon van haar baas was verkracht terwijl hij dit ontkende. De verklaring van de dienstmaagd werd in deze zaak geloofd gezien de aard en de ernst van de zaak, zodat de gedaagde verplicht was de kosten van onderhoud voor het kind voor zijn rekening te nemen.¹¹¹ Over een vergoeding voor de door haar geleden schade werd niet gesproken. Dienstmaagden kregen volgens de gegevens uit de *Consultatiën* geen dotatie en een huwelijk was uitgesloten.¹¹²

¹⁰⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel III.1. p. 300.

¹⁰⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel III.2, p. 107; p. 294.

¹⁰⁸ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid*, p. 309; Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap*, pp.57-60.

¹⁰⁹ Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap*, p.48.

¹¹⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel IV, p.80. Volgend Mattheus had de dienstmaagd dezelfde rechten als een vrouw van hogere stand.

¹¹¹ *Hollandse Consultatiën*, deel IV, p. 58 (80).

¹¹² Van Leeuwen, *Rooms Hollands-regt*, p. 481.

2.3.2 Tegemoetkoming in de kosten

Een ongehuwde moeder kon een man die zij de vader van haar kind noemde voor het gerecht dagen en eisen dat hij veroordeeld zou worden tot betaling van de kosten of met haar zou moeten trouwen.¹¹³ In de meeste vorderingen werd de eis tot trouwen opgenomen. Dit was een tactische zet. De eis tot trouwen suggereerde dat er sprake was van een langdurige relatie en het koppel vooruitliep op het huwelijk. Niet elke vrouw zal werkelijk een huwelijk hebben geambieerd, maar het versterkte haar juridische positie. De ongehuwde moeder beargumenteerde voor het gerecht dat ze ten schande was gemaakt. Ter reparatie van haar geschonden eer werd vervolgens een geldsom verzocht. Bovendien waren haar kansen om te trouwen door haar moederschap gedaald.

Het verzoek om dotatie ging niet samen met het sluiten van een huwelijk. Bij de dotatie werd rekening gehouden met de omstandigheden van het geval, de middelen van de betrokken partijen en de hoogte van een mogelijke bruidsschat. Een andere optie voor de ongehuwde moeder was het eisen van een tegemoetkoming in de kosten van onderhoud en de betaling van de kraamkosten. Deze kosten zijn niet te verwarren met de dotatie. De onderhoudskosten en de kraamkosten hadden betrekking op de afstamming en kwamen in de zaken waarin de vaderschap werd bewezen voor rekening van de man.

Volgens onderzoek van de historici Schama, Van der Heijden en Haks hadden vaderschapsacties een grotere kans van slagen dan acties op grond van trouwbeloften of defloratie. Zo stelde Schama dat er in de periode tussen 1671 en 1795 in Leiden twee keer zoveel vrouwen wonnen dan verloren.¹¹⁴ Dekkers zegt hierover dat de kans om te trouwen met de vader van het kind, vooral voor dienstmaagden en arme vrouwen, klein was. Toch kwamen ook deze vrouwen op voor hun rechten. Wanneer dit niet via de juridische weg lukte, dan probeerden ze het indirect door druk te zetten op de vader.¹¹⁵ Uit de *Hollandse Consultatiën* komt naar voren dat de rechtspositie van dienstmaagden duidelijk slechter was dan van een jongedochter met een goede reputatie. Voor dienstmaagden die waren beslapen door hun baas was het moeilijk om de bewijslast rond te krijgen. Toch werden zes van de elf zaken over vaderschapsacties gewonnen door de vrouw.

¹¹³ artt. 47, 48, 75 en 86 Echtsreglement 1656.

¹¹⁴ Schama, *Overloed en Onbehagen*, p. 408.

¹¹⁵ Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroeg-modern Nederland', p. 429, 430.

Hoofdstuk 3 Huijsvrouw

De rechtspositie van de Hollandse vrouw veranderde na de bruiloft ingrijpend. De getrouwde vrouw kwam onder voogdij van haar echtgenoot te staan. Haar echtgenoot vertegenwoordigde zijn vrouw in het rechtsverkeer en trad in haar naam op voor de rechtbank. Zijzelf was handelingsonbekwaam; zij kon geen enkele rechtshandeling stellen, noch in rechte optreden.¹¹⁶ Toch kende de Hollandse rechtspraktijk enkele uitzonderingen op de bevoogde status van de getrouwde vrouw. Deze uitzonderingen gaven haar enige bewegingsvrijheid in het openbare leven. Er bestond geen algemeen geldende wetgeving waarin deze vrijheden beschreven stonden. Sommige stedelijke plakaten en ordonnantiën maakten melding van de mogelijkheden van de vrouw, maar dit bleef beperkt. Voor uitgebreide informatie ging men te rade bij jurisprudentie, adviesboeken en verhandelingen van juristen als Van Leeuwen en De Groot.¹¹⁷

De *Hollandse Consultatiën* bevatten eveneens informatie over de rechtspraktijk. In 233 zaken werd gesproken over de gehuwde vrouw. Het merendeel van deze zaken ging over geschillen waarin de vrouw zich aan de handelingsonbekwaamheid onttrok. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt de positie van de handelingsonbekwame vrouw beschreven en in de daaropvolgende paragrafen haar ontsnappingsmogelijkheden. Ze kon huwelijksvoorwaarden opstellen, zich aan schulden van haar man onttrekken, zelfstandig uitgaven doen voor het huishouden, handelen als openbare koopvrouw of ongewild als verdachte verschijnen voor het gerecht. De gehuwde vrouw had ook de mogelijkheid een einde te maken aan het huwelijk. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk gaat over echtscheiding en scheiding van tafel en bed. Echtscheiding was enkel mogelijk in geval van overspel of kwaadwillige verlating. Wanneer het niet mogelijk was om samen te blijven was het mogelijk scheiding van tafel en bed aan te vragen.

3.1. Het huwelijkscontract in gemeenschap van goederen

Bij de totstandkoming van het huwelijk was het mogelijk om te kiezen voor een huwelijk gesloten onder huwelijksvoorwaarden of een huwelijk in gemeenschap van goederen. Wanneer er verder geen voorwaarden werden afgesproken was er sprake van een huwelijk in gemeenschap van goederen. Sedert de veertiende eeuw werden de meeste huwelijken in Holland gesloten in gemeenschap van goederen.¹¹⁸ Dit werd bevestigd door het volgende advies van R. van Amsterdam en S. Van Veen, gedateerd op 9 september 1592, waarin stond dat ‘na generale Costuyme van Holland/ tusschen man ende wijf generale gemeenschap van goeden is.’¹¹⁹

¹¹⁶ Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht*, p. 57.

¹¹⁷ Van Leeuwen, *Rooms Hollands-regt*, p. 357; Blécourt, *Kort begrip van het vaderlands burgerlijk recht*, p. 58.

¹¹⁸ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen tuiet Gut*, p. 57.

¹¹⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 31.

Door het huwelijk werd de boedel van de man en de vrouw samengevoegd. De man had ‘de vrye beheersing zyns vrouws goederen, en dezelve zonder haar toestemming veralieneren.’¹²⁰ In Holland was de macht van de man over de goederen van zijn vrouw groot. Hij beheerde de goederen niet alleen, hij beschikte er ook over. Dit betekende dat de man zonder toestemming van zijn echtgenote alle roerende en onroerende goederen kon verkopen. Hij kon goederen zelfs bezwaren met hypotheek, huur of erfpacht. Deze regeling gold niet alleen voor het gezamenlijk bezit, maar ook voor het bezit dat de vrouw persoonlijk toebehoorde.¹²¹

In andere delen van de Republiek had de man alleen het beschikkingsrecht over de roerende goederen van zijn vrouw en werd er gezamenlijk beslist over de onroerende goederen. In Zeeland had een man de toestemming van zijn echtgenote nodig om gezamenlijke spullen te verkopen.¹²² Hier mocht wel een gebouw worden verhuurd, maar niet verkocht zonder toestemming. Het ging er om dat de goederen in de boedel zouden blijven. In Gelderland werden ook geen grond of goederen bezwaard zonder toestemming van beide partners. Van Hasselt zegt hierover: ‘In Gelre sullen man ende vrouw instaan der Echtschap, die eene buyten den anderen geen erfal, grondt, renthe of pandschap mogen afstaan of verkopen, noch ook beswaren und of daarenboven eenighe vercopinghe of beswaringhe gescheye, die sullen nichtig, kragtloos und van onweerden syn’.¹²³

Het huwelijksvermogensrecht verschilde per gewest. Bij het aangaan van een huwelijk in gemeenschap van goederen was de woonplaats van de man van doorslaggevend belang.¹²⁴ Wanneer een vrouw uit Friesland verhuisde naar haar echtgenoot in Holland gold het Hollandse recht. Zo kwamen zijzelf en haar goederen onder voogdij van haar echtgenoot, terwijl volgens het Friese recht de goederen binnen de familie zouden moeten blijven. In een van de vijf zaken over dit onderwerp adviseerde Hugo de Groot op 9 februari 1632 in Amsterdam: ‘Een Hollander trouwende tot Amsterdam met een Vriese dochter/ vermach de goederen sijn huisvrouw/ in Vrieslandt leggende/ tot sijn oirbaar te verkoopen/ ende den prijs van dien aen te leggen daer ’t hem gelieven sal/ Gelijk het geval was in de zaak tussen Kornelis Janszoon Valk en Trijntjen Jans Dochter, gedateerd op 9 februari 1657’.¹²⁵

¹²⁰ *Consultation, Advysen en Advertisements*, deel I, p. 106; Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven*, p. 144.

¹²¹ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht voor de invoering van de Fransche wetgeving*, p. 231; De Groot, *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, pp. 21-27; Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands recht*, p. 70; Bosch, *Le statut de la femme*, p. 333; Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 59.

¹²² Art. 3 Keur Zeeland 1646; Zurk, *Codex Batavus*, p. 394; Bosch, *Le status de la femme dans les anciens Pays-Bas septentrionaux*, p. 333.

¹²³ Van Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven*, p. 144.

¹²⁴ *Consultation, Advysen en Advertisements*, deel II, p. 418.

¹²⁵ *Consultation, Advysen en Advertisements*, deel IV, p. 504.

3.1.1 Dagelijkse uitgaven

Een huwelijk in gemeenschap van goederen gaf blijk van de eenheid binnen het huwelijk en zorgde voor een heldere taakverdeling, de boedel was samengevoegd en de man was hierover eindverantwoordelijk.¹²⁶ De man had niet alleen zeggenschap over de goederen, maar ook over het handelen van zijn vrouw. Hij was tenslotte eindverantwoordelijk. Als een getrouwde vrouw grote transacties deed zonder toestemming van haar echtgenoot, kon dit leiden tot vervelende situaties. Wanneer hij ontkende op de hoogte te zijn van de transactie zou dit kunnen leiden tot nietigheid van de transactie. In de praktijk gebeurde dit zelden. Meestal nam de man de transactie voor zijn rekening. Volgens een advies van B. van Leeuwen op 11 oktober 1621 was een lakenverkoper in Delft verplicht de graan te betalen die door zijn vrouw waren verkocht.¹²⁷

Volgens de Hollandse rechtspraktijk mocht de gehuwde vrouw geen overeenkomsten aangaan, tenzij ze, met uitdrukkelijke of stilzwijgende toestemming van haar man, openbare koopvrouw was of de overeenkomsten huishoudelijke uitgaven betroffen. ‘Soo ver dat een vrouw haar eygen goed niet te vervremden of beswaaren en mag, sonder toestaan van haar Man ende buyten hem, met, of door haar handelingen niet verbonden en werd, wytgesondert alleen soo veel het Huijs-houden aangaat: ende Vrouwen openbare Neeringe ofte koopmanschap doende, soo veel haar Neering ofte Koopmanschap betrevt’, aldus de *Consultatiën*.¹²⁸ Deze regeling veronderstelde dat de vrouw de toestemming van haar man had gekregen om verbintenissen te mogen aangaan ten behoeve van de gewone en dagelijkse uitgaven van het huishouden. Deze regeling werd ruim opgevat. Enkel bij rechterlijke uitspraak kon haar deze rechten ontnomen worden.¹²⁹ De gehuwde vrouw beschikte over het huishoudgeld. Ze mocht zonder machtiging van haar man inkopen doen voor het huishouden.¹³⁰ Over de vraag hoever het begrip ‘huishoudelijke uitgaven’ strekte werden diverse processen gevoerd door de echtgenoten. De rechters in de Republiek leidden het huishoudelijke karakter van de uitgaven af aan de rang en stand van de echtgenoot.¹³¹

¹²⁶ Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht*, p. 56.

¹²⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel IV, p. 434.

¹²⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel V, p. 76.

¹²⁹ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, deel I, p. 5, 23; A.S. de Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, p. 70.

¹³⁰ Sirks, *Bijnekersboek Observaciones 2018-2913*, p. 7.

¹³¹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 330.

3.1.2. Openbare koopvrouw

Op de handelingsonbekwame status van vrouwen bestond een belangrijke uitzondering: die van de openbare koopvrouw. Een openbare koopvrouw werd gedefinieerd als een vrouw die openlijk en regelmatig handel dreef en geregistreerd stond als ‘openbare koopvrouw’. Zij kon zelfstandig contracten afsluiten zonder welke bevoogding dan ook. Volgens D. van den Heuvel is er een onderscheid te maken tussen vrouwen die gezamenlijk met hun man handelden en vrouwen die dat uit eigen naam deden.¹³² De gehuwde vrouw kon als openbare koopvrouw zelfstandig contracten afsluiten zonder tussenkomst van haar man. Ze had hiervoor geen toestemming van haar man nodig, alleen instemming.¹³³ Volgens de *Hollandse Consultatiën* was het mogelijk om uitdrukkelijke toestemming te geven, maar stilzwijgende toestemming was voldoende.¹³⁴ ‘Een man ’t werk van zijn vrouw niet contradicerende, werd verstaan ’t zelve simpeljk en absoluteljk geratificeerd te hebben. Soodanige confirmatie bij een man gedaan op ’t feit van sijn huijsvrouw, is van zoodanigen effect, alsof den man orgineljk daar in hadde verwilligt; en daar door schade komende moet den gemeenen boedel de schade dragen.’¹³⁵ In feite maakte het niet of er uitdrukkelijk of stilzwijgende toestemming werd gegeven omdat de man verantwoordelijk bleef voor haar handelen. Wanneer de man veel van huis was, gaf een uitdrukkelijke toestemming in de vorm van een machtiging haar meer rechtszekerheid.¹³⁶

De vrijheden van de openbare koopvrouw waren gericht op haar beroep. Een vrouw die stond geregistreerd als openbare koopvrouw was dus handelingsbekwaam. Ze mocht schulden maken, kon de voor haar handel noodzakelijke contracten sluiten en was, met haar man, aansprakelijk voor de naleving van de gemaakte afspraken. Volgens het volgende advies van I. Engels van 7 november 1630: ‘Getrouwde vrouwen, zoo wanneer de zelve koophandel drijven, vermogen niet alleen schulden te maken, maar ook uit haarluiden handel en contracten de mans verbinden.’¹³⁷ Uit het merendeel van de zaken uit de *Hollandse Consultatiën* over vrouwen die werkten of schulden maakten was de echtgenoot mede verantwoordelijk.¹³⁸ Zodra de echtgenoot bezwaren had, kon hij de handel van zijn vrouw via de rechter laten verbieden. Dit gebeurde in de zaak van 30 december 1613 tussen Thomas Janszoon zeilmaker en Kornelis Adriaanszoon

¹³² Van den Heuvel, *Women and Entrepreneurship*, pp. 92-99; Bosch, *Le statut de la femme*, p. 335, 336

¹³³ D. Meulmeester Jacobs, “‘Op saaken van houlijken’: Het wereldlijk recht inzake verlovung en huweljk’, in: *Kent en versint, Eer datje mint: vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle 1989), p. 136,137; E.M. Kloek, ‘De Vrouw’, in: *Gestalten van de Gouden eeuw: een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995), pp. 271-273.

¹³⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel IV p. 637.

¹³⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel II, p. 146.

¹³⁶ Laurence, ‘How free were English women in the 17th century?’, p. 192.

¹³⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel I, p. 161; deel III.2, p. 297.

¹³⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 330; deel IV, p. 434; Kloek, ‘De vrouw’, p. 271; Bosch, *Le statut de la femme*, p. 335, 336.

over een obligatie door zijn vrouw opgemaakt.¹³⁹ In een andere zaak werd een verklaring opgesteld voor de Burgemeester en Schepenen van Harderwijk op 2 oktober 1630 waarin stond dat N. zich als getrouwde vrouw met haar man ‘gemeene koopmanschap’ bezig hield.¹⁴⁰ In deze zaak had de moeder N. haar zoon beloofd zijn koren te verkopen. De zoon had echter nog geen geld ontvangen en hij hield zijn moeder hiervoor persoonlijk verantwoordelijk. Volgens het advies had hij in beginsel het recht om dit te doen want zij stond bekend als openbare koopvrouw. Maar in dit geval waren de mondelinge afspraken niet duidelijk genoeg om haar aan de betalingsverplichting te kunnen houden.¹⁴¹

Door historisch onderzoek van Aert, Van de Heuvel, en Laurence krijgt de status van de openbare koopvrouw in Holland de laatste jaren veel aandacht.¹⁴² Er wordt het beeld geschetst dat een aanzienlijk deel van de vrouwelijke beroepsbevolking te boek stond als openbare koopvrouw, een beeld dat indruist tegen het beperkte aantal gegevens dat in de *Hollandse Consultatiën* wordt gegeven. De openbare koopvrouw werd slechts in vijf zaken genoemd, zoals in de zaak tussen Mr. N. en Joff. Cornelia N op 1 mei 1630 waarin de moeder van Cornelia als openbare koopvrouw bekend stond. ‘Gelijck sij oock aparte koopmanschap drijvende/ ende daerinne een andere sich obligerende oock te betalen schuldich is.’¹⁴³ Misschien was de openbare koopvrouw zo’n alledaags verschijnsel dat ze niet voorkomt in dit adviesboek waarin enkel situaties worden beschreven waarbij sprake is van een geschil of een probleem.

3.1.3 Huwelijkse Voorwaarden

‘Hoewel na generale costuyme van Hollandt/ tusschen man en wijf generale gemeenschap van goeden is. Soo verre by huwelijksche voorwaarden niet anders bedongen en is/ ende niet bevonden en wert by de voorszijde huwelijksche voorwaarden gestipuleert te wesen in wat manieren de voorszijde boedel gedeelt souden werden’.¹⁴⁴ In tegenstelling tot dit citaat, uit het advies van S. van Veen van 9 september 1652, doet vermoeden, werd tweederde van de huwelijken uit de *Hollandse Consultatiën* onder huwelijkse voorwaarden gesloten. In 102 zaken werden juridische adviezen ingewonnen of kwam het tot een rechtszaak. Door het opstellen van huwelijkse voorwaarden wist een bruid de invloed van haar aanstaande echtgenoot over haar

¹³⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel VI, p.330.

¹⁴⁰ In letterlijke tekst staat 2630 in plaats van 1630.

¹⁴¹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel III.2, p. 297.

¹⁴² Laurence ‘How free were English women in the 17th century?’ p. 134; Aert, ‘Tussen norm en praktijk’, p. 29; D. van den Heuvel, Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic’, *Continuity and Change* 23 (2008), p. 220.

¹⁴³ *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel II, p. 635.

¹⁴⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel I, p. 31. Dit zegt niets over het totaal aan huwelijken dat in de Republiek onder huwelijkse voorwaarden werd gesloten, maar het geeft een tendens weer, slechts in de kringen waar huwelijkse voorwaarden gebruikelijk was, werden juridische adviezen ingewonnen of kwam het tot een rechtszaak.

goederen te beperken.¹⁴⁵ Dit was bijvoorbeeld van belang om onroerend goed in de familie te houden. Naast het beschermen van haar goederen gaf het opstellen van huwelijksvoorwaarden de mogelijkheid om specifieke afspraken te maken over het huwelijk. Er kon gekozen worden voor uitsluiting of beperking van de gemeenschap van goederen.

In Holland werd vaak een beding van winst en verlies opgenomen in de huwelijksvoorwaarden.¹⁴⁶ Dit had als gevolg dat de winst of het verlies die tijdens het huwelijk werd gemaakt gelijkmatig over beide partijen werd verdeeld. De vrouw had het recht om de beslissing over een beding in winst en verlies uit te stellen tot na het overlijden van haar echtgenoot.¹⁴⁷ Op 25 november 1614 werden huwelijksvoorwaarden opgesteld tussen Michiel Isaacx en Anneke Adriaans waarin was bepaald dat Anneke na het overlijden van Michiel haar ingebrachte goederen terug zou krijgen samen met de helft van de winst uit het huwelijk. Centraal in deze zaak stond de vraag: Mocht Michiel Isaacx de goederen die door Anneke in het huwelijk waren gebracht verhandelen? De rechtsgeleerden adviseerden het volgende: ‘Dunckt (onder correctie) alsoo na de costuyme van Hollandt/ den man is voogd van sijn huysvrouw/ ende van haer goedt/ ende dat de selve voogdij haer oock soo verre extendeert/ dat den man/ by noodt ofte om meerdere profijts wil, de goederen van sijn huysvrouw vermach te verkoopen/ ofte andersins te alnieren: ende dat deselve macht altijt plaets heeft/ soo wanneer de selve niet specialijck bij huwelijksche voorwaerden en is gederogert’.¹⁴⁸ Michiel mocht dus wel gezamenlijke goederen verkopen, maar niet de goederen die in de huwelijksvoorwaarden waren opgenomen.

Een mogelijkheid van de vrouw om zeggenschap over haar goederen te behouden en niet benadeeld te worden door schulden, was het opstellen van huwelijksvoorwaarden waarin ze opnam dat zij niet aansprakelijk was voor de schulden van haar echtgenoot.¹⁴⁹ Neeltjen Philipsdochter had met Arent Bolgenstein in de huwelijksvoorwaarden afgesproken dat de kleding en de juwelen van Neeltjen waren uitgesloten van de gezamenlijke boedel en niet door Arent verkocht mochten worden. Hij deed dit wel en werd om deze reden voor de rechter gedaagd. Volgens het advies van de rechtsgeleerde I. van Veen van 4 mei 1627 had hij de goederen van zijn vrouw niet mogen verkopen want ‘de vrouw is niet gehouden eenige verkooping van haar goederen te gedogen in de schulden van haar man/ consequentelijk dat het arrest op de goederen van de vrouw gedaan in alle qualijken maniere gedaan.’¹⁵⁰

¹⁴⁵ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, p. 37.

¹⁴⁶ Hier zijn in ieder geval 13 voorbeelden van bekend.

¹⁴⁷ Schmidt, *Overleven na de Dood*, p. 85.

¹⁴⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen* deel III.2, p. 557; deel IV, p. 560; deel VI p. 328.

¹⁴⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 434; deel I, p. 255; de Van Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven*, p. 89.

¹⁵⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel V, p. 323.

Tijdens het huwelijk stond de ‘huijsvrouw’ onder voogdij van haar man. De hieruit volgende onmondigheid van de gehuwde vrouw betekende dat zij niet kon worden aangeklaagd, noch gearresteerd voor de schulden die haar echtgenoot maakte.¹⁵¹ Wel kon ze, wanneer ze geen huwelijkse voorwaarden had opgesteld, het vermogen dat ze tijdens haar huwelijk had opgebouwd kwijtraken door schulden. In de zaak van 1 juli 1639 adviseerde S. van Beaumont: ‘dat alle schade ende vermindering van goet/ by schulde van den Man toekomende/ mede half ende half gereeckent wert/ ja alwaer alsoo/ dat die schade niet alleen by-gekomen ware by sotte contracten/ borchtochten/ maer oock door hoerjagen/ dobbelen/ droncke drincken/ vechten ende kijven/ condemnatie van delicten ende andere diergelijcke saecken/ sulcks dat de Vrouwe/ ’t huwelijk gescheyden zijnde/ gehouden is/ de schade/ verlies ende noch uytstaende/ half te betalen’.¹⁵²

Wanneer een man zijn gezin en vrouw tot armoede dreigde te brengen door de gezamenlijke bezittingen te verspillen aan drankzucht of anderszins onverantwoord gedrag kon een vrouw boedelscheiding eisen bij de rechter.¹⁵³ De man verloor het beheer van de goederen van zijn vrouw en voor zijn schulden was zij niet langer aansprakelijk. Het huwelijk bleef wel gewoon in stand, maar haar man werd het bewind van haar vermogen ontnomen, welke rechterlijke beslissing moest worden gepubliceerd volgens een advies van De Groot.¹⁵⁴ Het beheer ging niet over op de vrouw maar op een andere voogd. Het beheer over haar man kon de vrouw niet verkrijgen, zoals werd geadviseerd in de *Hollandse Consultatiën*: ‘Een vrouw kan met geen voogdijschap beswaert werden. Wel goeden tijdelijk onder zich houden, maar voogdij mag worden afgeslaan.’¹⁵⁵ De echtgenoot kon onder stadsvoogdij geplaatst worden wanneer hij in de schulden zat.¹⁵⁶ In tegenstelling tot wat De Blecourt in zijn onderzoek beweert, werd volgens de *Consultatiën* vaker een boedelscheiding afgekondigd dan daadwerkelijk afstand werd gedaan van de boedel.¹⁵⁷ Er waren twaalf zaken over boedelscheiding en slechts twee keer werd afstand gedaan van de boedel. Na zijn dood, maar voor de begrafenis van haar echtgenoot, kon zij afstand doen van de nagelaten boedel. Zij kreeg dan niets van de baten, maar ook voor de schulden uit haar huwelijk was ze niet langer aansprakelijk. Mannen hadden deze mogelijkheid niet en moesten de schulden van hun echtgenotes betalen.¹⁵⁸

¹⁵¹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel II, p. 279, deel IV, p. 434; Van Aert, ‘Tussen norm en praktijk’, p. 27.

¹⁵² *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 61.

¹⁵³ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 58-65, Bosch, *Le statut de la femme*, p.336.

¹⁵⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 496. In de *Hollandse Consultatiën* zijn geen voorbeelden bekend dat er publicatie plaats vond. Wel werd er meerdere malen de noodzaak ervan benadrukt.

¹⁵⁵ Consultation deel I, p. 4; Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, p. 83.

¹⁵⁶ Aert, ‘Tussen norm en praktijk’, p. 37.

¹⁵⁷ Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, p.83.

¹⁵⁸ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdbeyt*, p.83.

3.1.4 Voor het Gerecht

De mogelijkheden voor een gehuwde vrouw om zelfstandig in het openbaar op te treden waren beperkt. Haar echtgenoot vertegenwoordigde haar bij rechtshandelingen en andere formele zaken. Wanneer de man er zelf niet bij kon zijn, nam een andere voogd de zaken waar. Uit de *Hollandse Consultatiën* blijkt dat vrouwen, met name weduwen, zich lieten vertegenwoordigen door een procureur of advocaat. Een echtgenoot kon zijn vrouw ook een volmacht geven zodat zij wel zichzelf kon vertegenwoordigen in een proces.¹⁵⁹ Volgens Van Itterson was de rechtszitting in beginsel een mannenaangelegenheid. De vrouw mocht tijdens de vergaderingen van de rechters niet spreken. Dat deed haar voogd voor haar. De rechter lette op de gelaatsuitdrukking van de vrouw om na te gaan of het klopte wat hij zei. Om deze reden werd in het verslag melding gemaakt van de gezichtsuitdrukking van de vrouw tijdens de rechtszitting, dat zij het aanzag met lachende mond of droge tranen.¹⁶⁰

De meeste strafrechtelijke processen uit de *Consultatiën* werden gevoerd tegen mannen, bijvoorbeeld wegens geweldpleging doodslag en verkrachting. De zaken over vrouwen gingen vooral over tuchtzaken, diefstal en beschuldigingen van hekserij. In negen zaken werd over vrouwelijke delinquenten gesproken en in vijf zaken over vrouwelijke getuigen. Wanneer de vrouw verdachte was in een strafzaak dan was zij zelf verantwoordelijk voor haar verdediging. Zij had dan geen voogd nodig in tegenstelling tot getuigen.¹⁶¹ In een proces bij de rechtbank van Rotterdam tussen schilder Jan van Beyeren en Huysch Christaenszoon trad Ysbrand Reyerszoon op als man en voogd van de getuige Maritgen Christiaensdochter.¹⁶²

In twee zaken werden vrouwen van hekserij beschuldigd. Een vrouw die werd beschuldigd van hekserij kon zelf een ‘purge-zaak’ in stellen om haar naam te zuiveren. Het systeem van ‘purge’ doen kwam voort uit het ‘oude strafrecht’ waarin het accusatoire strafproces werd toegepast. Hierbij stonden de aanklager en gedaagden tegenover elkaar zonder dat er een overheidsinstantie was die het onderzoek van de aanklager verzorgde.¹⁶³ De gedaagde kon zelf een zaak beginnen om zich te ontdoen van valse beschuldigingen.¹⁶⁴ Marijtjen Arendsdochter startte een dergelijke purge-zaak. Ze wilde haar naam zuiveren omdat zij in verklaringen van Marijtjen Kornelisdochter in Schiedam beschuldigd werd van hekserij. Marijtjen verklaarde onder

¹⁵⁹ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 69.

¹⁶⁰ J. van Itterson, ‘Vrouwenvoogdij’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 14 (1936); Bosch, *Le statut de la femme*, p. 326.

¹⁶¹ G.S.P. Scheltema, *De getrouwde vrouw als koopvrouw: aantekeningen op art. 168* (Leiden 1876), p. 160. 4.

¹⁶² *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p.408

¹⁶³ Drenth, *The historische ontwikkeling van het Inquisitoire proces*, p.57.

¹⁶⁴ J.H.M. de Waardt, *Toverij en samenleving: Holland 1500-1800* (’s-Gravenhage 1981), p. 135.

meer ‘dat hetzelfde lichaam eerste en vlieg ofte muis en daar naar weder in haar eerste gestaltenisse mogen veranderen’.¹⁶⁵

De veroordeling tot een straf en de uitvoering daarvan wisselden. In geval van zwangerschap werd in ieder geval niet gemarteld.¹⁶⁶ De zaak van Mariken Sanders werd in twee boeken van de *Hollandse Consultatiën* aangehaald door verschillende schrijvers. In deel IV werd door A. van Schagen een uitgebreid verslag van de zaak gedaan. ‘Gesien bij den ondergeschreven zekere informatie precedent genomen bij de bailliuw van Brouwershaven/ tot laste van Mariken Sanders, in julio 1578. Belangende zekere divertie in de zelfde informatie gementioneert/ ende gevraagd zijnde of de bailliuw de gemelde Mariken Sanders zoude mogen apprehenderen/ ende tegens haar criminelijk procederen’. Op pagina 526 van deel I vermeldt de rechtsgeleerde R. van Amsteldam dat Mariken verdacht werd van ‘quaden handel’ en dat er ‘matige torture en de pijnbank’ gebruikt zou worden om een bekentenis te ontlokken. Uiteindelijk bekende Mariken dat ze ’s ochtends vroeg het goed gekocht had en het achter in haar huis verborgen hield. Het is onduidelijk of ze tijdens haar verhoor werkelijk gemarteld is.¹⁶⁷ Opvallend is dat er in de *Consultatiën* maar weinig voorbeelden te vinden zijn waarin vrouwen worden gestraft. Slechts een enkele keer werd een straf vanwege ‘hoererie’ of overspel gegeven. Volgens een advies van 7 maart 1605 werd een vrouw uit Zeeland gestraft voor hoererie en ‘voor déerste reyse/ met vangen van hare personen/ ende die te leggende op water en brood seeckeren tijdt’.¹⁶⁸

¹⁶⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel VI, p. 209.

¹⁶⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2, p. 421, nr. 5.

¹⁶⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 526.

¹⁶⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2, p.191.

3.3 Scheiding

Gehuwde vrouwen hadden de mogelijkheid zich te onttrekken aan hun handelingsonbekwame status. Afhankelijk van de omstandigheden konden zij een procedure starten om het huwelijk te vernietigen of te ontbinden. Een huwelijk was nietig wanneer het gesloten was zonder inachtneming van de huwelijksregels uit de Politieke Ordonnantie van 1580.¹⁶⁹ De nietigheid werd in dertien zaken ingeroepen, waarvan drie voorbeelden werden gegeven van huwelijken waarbij de afgesproken betaling van het huwelijk niet werd nagekomen. In een zaak van 24 april 1592 had Maria Gerrits Belestein een proces ingesteld tegen Dirk Fijk. ‘Een vrouw trouwende een man, die de bruidschat debitum maritale in eenige jaren niet kan persolveren, wordt het huwelijk wel gescheiden, en verklaart nul en van onwaarde, maar moet zeer daute daar in geprocedeert worden.’¹⁷⁰ Nietigheid had als gevolg dat het huwelijk als het ware nooit had plaatsgevonden. Het ontbinden van het huwelijk leidde volgens de *Hollandse Consultatiën* tot meer discussie. In 27 langdurig lopende rechtszaken wilde één van de partners het huwelijk verbreken, waarvan in zes zaken werd besloten tot een scheiding van tafel en bed en in 21 zaken kwam het tot echtscheiding op grond van overspel of kwaadwillige verlating. Tweederde van deze zaken werd ingesteld door de vrouw.

Onder het canonieke huwelijksrecht was het verboden om het huwelijk te ontbinden.¹⁷¹ Enkel scheiding van tafel en bed werd toegestaan, waarmee de huwelijksband bleef bestaan, maar de plicht tot samenwoning werd opgeheven. Nadat de gewesten Holland en Zeeland zich van Spanje hadden afgescheiden kwam het onderwerp ‘echtscheiding’ ter discussie tijdens de provinciale synode te Dordrecht in 1574. Hier werd besloten dat iemand wiens partner overspel had gepleegd van de overheid het recht kreeg om te scheiden.¹⁷² Deze afspraak werd bevestigd in de Politieke Ordonnantie van Holland uit 1580 en de Politieke Ordonnantie van Zeeland uit 1583.¹⁷³ Halverwege de zeventiende eeuw werd als tweede grond voor echtscheiding ‘de kwaadwillige verlating’ aangenomen.¹⁷⁴ Hiermee bestonden in de zeventiende eeuw dus twee gronden waarop echtscheiding kon plaatsvinden: overspel en kwaadwillige verlating.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Artt. 3, 4 Politieke Ordonnantie 1580 (bijlage).

¹⁷⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertissementen*, deel VI, p. 332.

¹⁷¹ Van Leeuwen, *Costumen*, p. 440 A.S. de Blecourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, p. 71; zoals bevestigd tijdens het Concilie van Trente 1565

¹⁷² Dekker, ‘vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland’, p. 429.

¹⁷³ Politieke Ordonnantie 1580; De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, p. 20.

¹⁷⁴ Echtreglement 1656; L.J. Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht*, p. 185-186.

¹⁷⁵ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, p. 5; p. 18.; Bosch, *Le statut de la femme*, p. 329.

3.3.1. Scheiding van tafel en bed

Scheiding van tafel en bed bleef nog steeds een optie voor situaties waarin een formele scheiding niet mogelijk was. Zo kon onderlinge onenigheid nimmer leiden tot echtscheiding, maar wel tot scheiding van tafel en bed, waarbij de hoop op verzoening bleef bestaan.¹⁷⁶ Over de scheiding van tafel en bed waren nooit bepalingen vastgelegd zodat de situatie van voor de Reformatie bleef bestaan. De omstandigheden die hiertoe aanleiding konden geven waren ter beoordeling van de rechter. In de *Hollandse Consultatiën* werden gronden als mishandeling, onvruchtbaarheid en het hoereren van de echtgenote genoemd.¹⁷⁷ Zo was het mogelijk om van tafel en bed te scheiden wanneer een vrouw geen kinderen kon krijgen, in de woorden van het advies van 29 maart 1616: ‘Een getrouwde vrouwe/ door defect der Natuyre/ tot den echten staet onbequeam zijnde/ staet den man vrij hem by een andere vrouw te vervoegen/ by ’t leven van de eerste vrouw’. Haar echtgenoot zou een tweede vrouw mogen hebben, maar hij kon pas hertrouwen na het overlijden van zijn eerste vrouw.¹⁷⁸

Na de scheiding van tafel en bed bleef de martiale macht bij de man berusten.¹⁷⁹ In beginsel behield de man het beheer en de beschikking over de gezamenlijke goederen en was hij verplicht zijn vrouw te onderhouden. Meestal werd besloten over te gaan tot een boedelscheiding zodat de vrouw het beheer over haar eigen goederen verkreeg.¹⁸⁰ In een advies van 23 augustus 1626 stelde de rechtsgeleerde A. Strijen dat wanneer het door langdurige onenigheden en ‘harde bejegening’ niet mogelijk was om nog langer samen te wonen er om scheiding van tafel en bed verzocht kon worden. Wanneer de scheiding niet aan de vrouw te wijten was, werd de alimentatie voor de kinderen en de hujsvrouw toegekend. De schuldvraag was volgens dit advies ook van belang bij de verdeling van de huwelijkse goederen.¹⁸¹ In de zaken over tafel en bed uit de *Hollandse Consultatiën* was de man schuldig aan de scheiding en diende hij alimentatie te betalen. Het duidelijkst kwam dit naar voren in een zaak van 2 augustus 1619 waarin een getrouwde man aan een andere man toestemming gaf om gemeenschap met zijn vrouw te hebben in ruil voor een zilveren beker en een dozijn Spaanse realen. De vrouw onderschepte deze overeenkomst waarop ze zich per direct liet scheiden van tafel en bed en boedelscheiding aanvroeg.¹⁸²

¹⁷⁶ Zurk, *Codex Batavus*, p.393, 394; Echtreglement 1656 ; *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel II, p. 253; Bosch, *Le statut de la femme*, p. 331; A.T. Deursen, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991) p. 152-154.

¹⁷⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 480; deel V, p. 253.

¹⁷⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel III.2, p. 714; H.C.M. Moquette, *De vrouw; Huiselijk leven* (Amsterdam 1915), p. 110.

¹⁷⁹ Sirks, *Bijnkersboek Observaciones 2018-2913*, p. 29; Moquette, *De vrouw*, p.106.

¹⁸⁰ Sirks, *Bijnkersboek Observaciones 2018-2913*, p, 9; *Hollandsche Consultatiën*, deel V, p. 245.

¹⁸¹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel V, p. 430.

¹⁸² *Consultatiën, Advysen en Advertissemten*, deel VI, p. 480.

3.3.2. Kwaadwillige Verlating

In zes zaken werd kwaadwillige verlating als reden voor echtscheiding gegeven, waarvan slechts één zaak door een man was aangespannen. Met kwaadwillige verlating werd bedoeld dat de ene partner de ander had verlaten met de bedoeling niet meer terug te keren.¹⁸³ Kwade opzet was nodig om aan deze voorwaarde te kunnen voldoen. Het betrof dus personen die het gezin hadden verlaten zonder overleg of toestemming van de huwelijkspartner. Kwaadwillige verlating kon slechts worden bewezen wanneer al het mogelijke was gedaan om de betrokken persoon terug te halen. Een rechterlijke beslissing was nodig om dit te bevestigen. Naar Hollands recht werd de vrouw geacht in ieder geval vijf jaar te wachten met hertrouwen. Deze periode kon verkort of verlengd worden naar gelang de omstandigheden.¹⁸⁴ Uit de *Hollandse Consultatiën* blijkt dat voor Gelderland een termijn van zeven jaar werd aangehouden.¹⁸⁵ Na die tijd zou de verlaten partij zich kunnen melden bij de rechtbank. Indien deze oordeelde dat de vertrokken partner niet meer terug zou keren, kreeg de achterblijver het recht te hertrouwen.

Leonora van der Pee vroeg om echtscheiding vanwege langdurige verlating van haar man Dirk van Eekert bij de heren van het gerecht in Amsterdam. Het advies luidde als volgt: 'Naardemaal uit de voorszijde stukken blijkt niet allen dat de voornoemde Dirk van Eekert van religie verandert is/ ende hem tusschen de twaalf en dertien jaren van de meergemelte Leonara van der Pee onthouden heeft: maar insonderheid dat gezeid werd geresolveert te zijn bij zijne voorszijde huisvrouw niet wederom te komen/ ende met de zelve te treden in huishoudinge/ ende daeromme de meergemelte Leonora van der Pee/ ten opzichte van de malitieuze ende langduurige verlatinge/ aan de voorszijde heeren van den gerechte te versoeken dat zij geadmitteert zoude werden een ander te trouwen'.¹⁸⁶ Wanneer Dirk niet naar zijn huisvrouw in Amsterdam terug zou keren, zou het gerecht haar verzoek inwilligen. Hierbij werd overwogen of zij zichzelf financieel zou kunnen onderhouden en wat zijn bijdrage hierin zou moeten zijn. Normaal gesproken zou het verzoek om een ander te trouwen tijdens een huwelijk schandelijk zijn, maar in dit geval bevond Dirk zich in een klooster en was niet van plan naar zijn vrouw terug te keren. Om die reden werd het verzoek goedgekeurd volgens het advies van E. Dimmer, A. van Strijen en C. Bosch, opgemaakt op 1 juni 1623 in Den Haag.¹⁸⁷

¹⁸³ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*, p.187; Huussen, *De codificatie van het Nederlands Huwelijksrecht 1795- 1838*, p. 12-14.

¹⁸⁴ Zurk, *Codex Batavus*, p. 392; Politieke Ordonnantie van Zeeland van 18 maart 1666.

¹⁸⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen* deel V, p. 180; *Groot Gelders Placcaetboek* III, 219; Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht*, p.187.

¹⁸⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 253.

¹⁸⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 254.

Het veranderen van religie leidde in de meeste gevallen niet direct tot echtscheiding, maar enkel tot een scheiding van tafel en bed. Na verloop van tijd kon het geschil echter wel leiden tot langdurige verlating.¹⁸⁸ Zoals uit de zaak van Leonora van der Pee naar voren komt, was de onderhoudsplicht een onderwerp waarover het gerecht zich uitsprak. Slechts in een zaak werd de vrouw als schuldige aangewezen van kwaadwillige verlating, met als gevolg dat zij geen alimentatie ontving. Deze vrouw had haar man meerdere malen verlaten. Na afwezigheid van zes jaar deed ze een verzoek om terug te komen en beloofde beterschap. Anderhalf jaar later besloot de man om het huwelijk alsnog te laten ontbinden. De vrouw wilde een bedrag aan alimentatie. De rechter kende haar dit bedrag niet toe omdat zij al drie keer eerder was weggelopen en hierbij voortdurend goederen had meegenomen.¹⁸⁹

Een belangrijke afweging in rechtszaken over kwaadwillige verlating richtte zich op de verantwoordelijkheid voor het gezin. Een vrouw werd gewezen op de plicht van het moederschap en de man op zijn plicht als kostwinner. Armoede lag op de loer wanneer een gezin geen kostwinner had. De vrouw mocht echter niet hertrouwen zolang haar eerste huwelijk niet ontbonden was. Volgens het advies van A. Paats, W. van Kerkhoven W. van Strijen E. Helt I. van Tongeren van 22 maart 1657 was kwaadwillige verlating evenals overspel een geldige reden om het huwelijk te ontbinden. ‘Dat het een man ofte vrouw amitieuslijk en quaatwillig van zijn ofte haar echtgenoot verlaten zijnde, vrij staat een ander te trouwen, en dat zulks door een quaatwillige verlatinge den band van ’t houwelijk zoo we; verbroken word als door overspel.’ Kwaadwillige verlating kon samengaan met overspel wanneer het huwelijk nog niet ontbonden was. Juridisch gezien was overspel een ernstiger delict. Op kwaadwillige verlating stond in beginsel geen strafrechtelijke sanctie in tegenstelling tot overspel.¹⁹⁰

¹⁸⁸ *Consultatien, Advysen en Advertissemten*, deel V, p. 180.

¹⁸⁹ *Consultatien, Advysen en Advertissemten*, deel IV, p. 402.

¹⁹⁰ *Consultatien, Advysen en Advertissemten*, deel V, p. 162; deel IV, p. 254; deel V, p. 156.

3.3.3. Overspel

De meest voorkomende grond voor echtscheiding was overspel.¹⁹¹ In de *Hollandse Consultatiën* worden 18 zaken beschreven inzake overspel. Naast een grond voor echtscheiding was overspel een misdrijf. De straf op overspel was volgens het canonieke recht heel helder, namelijk de dood. Volgens een advies van Leidsche hoogleraren van 15 december 1635 werd de doodstraf niet langer toegepast op het plegen van overspel. Het advies luidde als volgt: ‘In allen schijn alsof een overspelige vrouw in sonderheuyt niet hebbende de gave der onthoudinge/ niet soo wel in als buyten den huwelijcken staat poenitentie doen/ ende van hare begane mitsdaden berou ende leetwesen hebben konde’.¹⁹² In de loop van de zestiende eeuw werd de doodstraf omgezet in verbanning en zou een schadevergoeding betaald moeten worden aan de familie van degene met wie overspel was gepleegd.¹⁹³

Volgens Moquette werd er bij overspel met twee maten gemeten. De vrouw werd volgens haar harder gestraft dan de man.¹⁹⁴ Volgens U. Huber, hoogleraar in Franeker en raadsheer van het Hof van Friesland, werd overspel, begaan door een vrouw, strenger beoordeeld dan overspel door de man. Hij schreef dat ‘een vrouw misdoet meer tegens haer man, met slapen bij een vrijgezel dan als hij tegens haer doet slapende met een vrijster of weduwe, niet alleen omdat de man meer bespot en beschimt wordt, maar ook omdat de vrouw hem kan doen worden als vader van de kinderen’.¹⁹⁵ Volgens de artikelen 15, 16 en 17 uit de Politieke Ordonnantie van 1580 werden in Holland mannen harder gestraft dan vrouwen. Mannen kregen hogere boetes, ze konden uit hun functie gezet worden en liep het risico op eeuwige verbanning. Zo werd een vrouw, gehuwd dan wel ongehuwd, na de eerste keer overspel veertien dagen op water en brood gezet. Bij recidive liep ze het risico van vijftig jaar verbanning.¹⁹⁶ Over overspel tussen gehuwden stonden zwaardere straffen dan tussen ongehuwden.

¹⁹¹ Politieke Ordonnantie 1580 (bijlage).

¹⁹² *Consultation, Advysen en Advertissemten*, deel I, p. 497 (257).

¹⁹³ De Groot, *Inleiding der Hollandsche Rechtsgeleerdheyt*, p. 35-36.

¹⁹⁴ Moquette, *De vrouw*, p. 108.

¹⁹⁵ U. Huber, *Heedendaegse rechts-geleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelijk* (Leeuwarden 1699), p. 85.

¹⁹⁶ In artikel 15 staat dat bij overspel van een ongehuwde man met een gehuwde vrouw zijn ‘staet en officie’ niet langer mag uitoefenen binnen de landstrecken. En bij overspel tussen een gehuwde man en een gehuwde vrouw kunnen zij beiden een straf van 50 jaren verbanning kunnen verwachten. In artikel 16 van de de Politieke Ordonnantie staat vastgelegd dat de eerste keer dat een gehuwde man zich schuldig maakt aan overspel met een ongehuwde vrouw een boete van 100 Carolus guldens moet betalen. Wanneer hij in herhaling valt zou hij voor 50 jaar verbannen worden en een boete van 200 Carolus guldens krijgen. De ongehuwde vrouw zal na de eerste keer 14 dagen op water en brood gezet worden. Bij recidive loopt zij ook het risico van verbanning voor 50 jaar. Op basis van artikel 17 wordt een ongehuwde man die met een gehuwde vrouw overspel begaat voor 14 dagen op water en brood gezet worden en krijgt een boete van 100 Carolus gulden. Wanneer hij zich opnieuw laat verleiden tot overspel staat hem een eeuwig durende verbanning te wachten staan. De vrouw zal zoals in artikel 16 staat voor 50 jaren verbannen worden. (bijlage)

In de zaken waar een vrouw werkelijk een straf kreeg, bestond deze enkel uit een civiele straf, het verlies van haar goederen. Zoals in de zaak van Aalbrecht van Wierd en Anna Pieters van 19 februari 1609, waarin rechtsgeleerden oordeelden ‘dat een vrouwe doende overspel ten profijte van haer man daerdoor verbeurt als het voordeel dat in het huwelijk is gekomen’.¹⁹⁷ De schuldige verloor alle bezittingen en wanneer de man het overspel pleegde, werd hij tevens veroordeeld tot het betalen van de kosten voor het onderhoud van zijn gezin en alimentatie voor zijn vrouw.¹⁹⁸ De overspelige vrouw kreeg geen alimentatie, tenzij ze aantoonde dat zij tegen haar wil gemeenschap had gehad met een andere man. Uit kracht van huwelijkse voorwaarden kon ze proberen een deel van haar persoonlijke goederen terug te krijgen.¹⁹⁹

Degene die overspel had gepleegd was als gevolg van de echtscheiding weer vrijgezel, maar niet geheel vrij om opnieuw te trouwen, laat staan met degene met wie eerder het overspel was begaan.²⁰⁰ Als overspel door de man werd gepleegd was de vrouw wel gerechtigd om met een andere man te trouwen, terwijl een vrouw die overspelig was enkel mocht hertrouwen wanneer haar ex-man was overleden of hertrouwd, zoals in het advies van 24 augustus 1644, waarin stond dat ‘alle hoop op reconciliatie was verdwenen’.²⁰¹ In uitzonderlijke gevallen kon om dispensatie gevraagd worden.²⁰² Barent Joosten van Brederbeke kreeg tijdens zijn huwelijk met de ernstig zieke Femmitgen Arendsdochter een relatie met Grietgen Jansdochter. Hij deed een verzoek bij het gerecht van Haarlem ter dispensatie om opnieuw te kunnen trouwen. In deze omvangrijke zaak getuigden vijf personen. Het gerecht besloot dat Barent na overlijden van zijn eerste vrouw mocht trouwen met Grietgen. Het huwelijk vond plaats op 3 juli 1638.²⁰³ Wanneer overspel niet bewezen kon worden was het mogelijk om alsnog scheiding van tafel en bed aan te vragen volgens een advies van Hugo de Groot van 20 maart 1632. Jan van Haerlem zou overspel hebben gepleegd met een zekere Cornelisa. Er waren drie getuigen die hadden gezien dat hij niet met zijn eigen vrouw was. Toch was er volgens de rechter te weinig bewijs en werd besloten tot een scheiding van tafel en bed. De goederen bleven in zijn beheer, maar zij hoefde niet in de schulden mee te betalen.²⁰⁴

¹⁹⁷ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 334; deel VI, p. 321; deel III.1, p.27.

¹⁹⁸ Bosch, *Le statut de la femme*, p. 329, Sirks, *Bijnekershoek Observatones 2018-2913*, p. 29, 30.

¹⁹⁹ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel V, p. 32.

²⁰⁰ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel I, p. 492.

²⁰¹ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 344; deel I, p. 492.

²⁰² *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.1, p. 20; deel III.1, p 48.

²⁰³ In deze zaak werd overeenkomstig beslist als in de zaak Hoge Raad Holland Reynoud van Oy en Christina Jansdochter van 17 september 1638 te Leiden en in de zaak bij de Raad van State tussen Jaques Kinsay, Capiteyn van een Schotse Compagnie en een zekere jufvrouw Isabella Monbray. *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.1., pp. 130-135; deel III, p. 223; deel III.2, p. 220-224.

²⁰⁴ *Consultatien, Advysen en Advertissemerten*, deel III.2, p. 707.

Tien zaken uit de *Consultatiën* hadden betrekking op seksuele contacten met dienstmaagden: een ongehuwde vrouw met een gehuwde man. Voor dienstmaagden was het vaak moeilijk om hun positie te verdedigen zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezien.²⁰⁵ Wanneer er kinderen uit een overspelsituatie voortkwamen, waren dit onwettige kinderen, ofwel bastaardkinderen. Zij werden meestal in hun onderhoud voorzien door de overspelige ouder, maar werden geen wettige erfgenaam. Pas wanneer de bastaard uitdrukkelijk in een testament werd genoemd, was het mogelijk om te erven.²⁰⁶ Meestal erfden onwettige kinderen via de moeder.²⁰⁷ In één zaak was er sprake van incest. Een stiefmoeder had een relatie gekregen met de zoon van haar echtgenoot. Hij werd ‘gegeeseelt en gebannen’. Over haar bestraffing is niets bekend.²⁰⁸ Het valt op dat de *Consultatiën* worden meer zaken behandeld over vrouwen die overspel plegen dan over mannen, terwijl ze minder hard gestraft worden. Overspel leidde tot het einde van het huwelijk en soms zelfs tot een straf. Ook de dood leidde tot ontbinding van het huwelijk zoals in het volgende hoofdstuk over de weduwe uitgebreid aan de orde komt.

²⁰⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel VI, p. 420; deel I, 376; deel IV p. 670.

²⁰⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 20.

²⁰⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2, deel II, p.20; deel III.2., p. 297.

²⁰⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III, p. 137.

Hoofdstuk 4 Weduwe als hoofd van het gezin

Volgens volkstellingen aan het eind van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw waren er in Holland meer vrouwen dan mannen. Met name in de steden bevonden zich veel weduwen met een gezin.²⁰⁹ Uit onderzoek van De Vries en Van der Woude bleek dat er twee keer zoveel weduwen met kinderen waren als weduwnaars met kinderen.²¹⁰ In de *Hollandse Consultatiën* waren weduwen vaak onderwerp van geschil. Van de 640 zaken over vrouwen gingen er 305 over weduwen. De meeste zaken hadden betrekking op de mogelijkheden van de weduwe om zelf over haar goederen te beschikken na het overlijden van haar man.²¹¹ Er werden ook procedures ingesteld over de kinderen en hertrouwen.

4.1. Nalatenschap

Na de dood van haar echtgenoot nam de weduwe zijn plaats als hoofd van het huishouden in. Haar juridische status werd aangepast aan de nieuwe taak die zij te vervullen had. Zij was nu degene die zorg droeg voor het onderhoud van haarzelf en eventueel haar gezin. De weduwe die voor haar vijftiende in gemeenschap van goederen was getrouwd, kreeg na de dood van haar echtgenoot voor het eerst in haar leven de beschikking over haar eigen goederen.²¹² In tegenstelling tot de gehuwde vrouw was de weduwe handelingsbekwaam. Zij was in staat om zelfstandig rechtshandelingen te verrichten. Volgens historica Schmidt had zij enkel in rechtszaken een voogd nodig die haar belangen vertegenwoordigde.²¹³ Het is de vraag of de weduwe in de zeventiende eeuw nog wel een voogd nodig had. Uit de *Hollandse Consultatiën* blijkt dat het aan de weduwe zelf was om te bepalen of zij koos voor een voogd om haar bij te staan in rechtszaken of ingewikkelde procedures, bijvoorbeeld bij het opstellen van een financiële akte.²¹⁴

Eén van de eerste zaken die geregeld moest worden, betrof de uitvoering van het testament. Soms werd een executeur benoemd, maar in veel testamenten werd de weduwe met de verdeling van de nalatenschap belast.²¹⁵ Haar handelingsbekwaamheid kwam hier goed van pas.

²⁰⁹ A. van der Woude, *Het Noorderkwartier, Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, (Wageningen 1972), pp. 68-69

²¹⁰ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van de moderne groei* (Amsterdam 1995) p.756.

²¹¹ J.C. Overvoorde, *De ontwikkeling van de rechtstoestand der vrouw volgens het Oud- Germaansche en Oud- Nederlandsche recht* (Leiden 1891), p. 101, p. 115; A. D. H. Fockema Andrea, *De rechtstoestand der gehuwde vrouw* (Leiden 1898) pp. 40-62.

²¹² *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel V, p. 777.

²¹³ Bosch, *Le statut de la femme*, pp. 323-346, Schmidt, *Overleven na de dood*, p.62.

²¹⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertisementsen*, deel VI, p. 159. Zo werd tijdens het uitspreken van een testament van de man de jongedochter vertegenwoordigd door een voogd, de weduwe niet. In een ander voorbeeld kon een weduwe zelf het contract voor een huwelijk op huwelijksvoorwaarden aangaan. Reijer Pieterszoon van Bersingerhorn trad op als voogd in een geschil over de erfenis van Marijtjen Dirks, weduwe van wijlen Jan Adriaanszoon uit Alkmaar. Hij zorgt ervoor dat Marijten haar dotale goederen kan houden. De weduwe Trijntgen Diepenbroeck werd tijdens de zitting van 20 september 1624 opgeroepen om naar als voogd boedelhoudster. In deze zaak voor het Hof van Holland werd zij vertegenwoordigd door een procureur.

²¹⁵ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 95.

Ze stelde een boedelinventaris op en zorgde voor een correcte afhandeling van de boedelverdeling.²¹⁶ In geval van kinderen moest ze een boedelinventaris overhandigen aan de weeskamer. Door middel van een boedelinventaris konden de uiteindelijke eigenaren van het bezit controleren of de eerste erfgenaam niets achterhiel.²¹⁷ Bovendien was de boedelinventaris noodzakelijk om de boedel te kunnen scheiden. Bij gebreke werd de boedelgemeenschap gecontinueerd tussen de weduwe en de kinderen.²¹⁸ De kinderen konden worden uitgekocht doordat ze hun erfdeel kregen uitbetaald. Ook in zaken waarin er geen kinderen waren werd de boedel vaak voortgezet door de vrouw. Als boedelhoudster had de weduwe onder meer de mogelijkheid om het bedrijf van haar man overnemen.²¹⁹

Soms was de boedel met schulden bezwaard. In beginsel werden de schulden van de boedel afgetrokken.²²⁰ De weduwe had ook de mogelijkheid om na het overlijden van haar man afstand te doen van de schulden. Deze maatregel beschermde weduwen ter compensatie van de handelingsonbekwaamheid tijdens het huwelijk. Het gaf hun het voordeel dat ze niet de schulden hoefden te betalen die door hun man waren gemaakt.²²¹ Het nadeel was dat de weduwe afstand moest doen van de gehele boedel en niets mocht meenemen uit de gezamenlijke boedel.²²² In het huwelijkscontract konden vrouwen de macht van hun echtgenoot over hun ingebrachte goed beperken door middel van huwelijkse voorwaarden en het recht bedingen pas na de dood van hun echtgenoot te besluiten of zij zouden delen in winst en verlies.²²³

Wanneer geen voorwaarden waren vastgelegd was de weduwe voor de helft van de schulden aansprakelijk.²²⁴ In een dergelijk geval had zij nog een ontsnappingsmogelijkheid, ze kon een 'actie van regres' op de erfgenamen van de man instellen, zoals op 6 november 1593 in de zaak van Maria Diert tegen Kornelis Iakobszoon gedaan werd. Hierin werd het volgende geadviseerd: 'Naar de costuyme van Hollandt is de man voogd van sijne huysvrouw en van haar goedt en mag de man in noodgevallen of om meerder profijts wil de goederen van de vrouw verkoopen. Toch heeft de vrouw na het overlijden van haar man actie tegens de erfgenamen van de man om restitutie te hebben van de waarde van de zelve goederen soo sy die liever heeft als de helve den boedel'.²²⁵

²¹⁶ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 231.

²¹⁷ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel III.2. p. 557; deel I, p. 87; deel IV, p. 87; deel IV, p. 29; deel I, p. 217.

²¹⁸ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 241.

²¹⁹ Van Aert, 'Tussen norm en praktijk', p. 28.

²²⁰ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel II, p. 254.

²²¹ Van Leeuwen, *Rooms Hollands Regt*, p. 372.

²²² Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 260.

²²³ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 200.

²²⁴ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel VI, p. 703.

²²⁵ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel II, p. 365.

4.1.2. Ouderlijke macht

De weduwe was als moeder verantwoordelijk voor de opvoeding en het onderhoud van haar kinderen. Tijdens het huwelijk werd de ouderlijke macht gedeeld door beide echtgenoten. Regel was wel dat tijdens het huwelijk de kinderen onder de vaderlijke macht vielen. Na het overlijden van de vader oefende de moeder de voogdij alleen of samen met een mannelijk familielid uit. Volgens de *Consultatiën* was een weduwe degene die als eerste voor het voogdijschap van haar kind in aanmerking kwam.²²⁶ Mannelijke verwanten kregen soms een rol in de opvoeding als ‘toezien’ voogd. Toch had de weduwe het laatste woord in zaken als een voorgenomen huwelijk van de kinderen.²²⁷ Wanneer de weduwe geen geld had om haar kinderen te kunnen onderhouden, dienden de toezienende voogden bij te springen. Wanneer ze dat niet deden konden ze voor de rechter worden gedaagd.²²⁸ Een Hollandse weduwe verloor het voogdijschap als ze hertrouwde, in tegenstelling tot de moederweduwe in Antwerpen die de voogdij haar gehele leven behield.²²⁹

Veel weduwen stelden de boedelscheiding uit en continueerden de boedelgemeenschap met hun kinderen. Of de boedel nu direct na de dood tussen weduwe en kinderen werd gedeeld of niet, de weduwe bleef als voogd verantwoordelijk voor hun onderhoud. Zolang de weduwe met haar kinderen in de boedel zat, onderhield zij hiervan de kinderen. Zij kon niet zomaar over onroerend goed beschikken, dat was immers ook bezit van de kinderen. De kosten voor onderhoud werden in mindering gebracht op het vermogen van de kinderen. Wanneer de kinderen in staat waren om te voorzien in hun eigen middelen van bestaan of meerderjarig werden, was de weduwe niet langer verplicht hen te alimenteren.²³⁰ Vaak werd in het testament of bij huwelijksvoorwaarden afgesproken naar wie de voogdij ging en hoeveel de alimentatie bedroeg, zoals in de volgende zaak het geval was: ‘Gesien bij de ondergeschreve voorszijde bewijs/ ter weeskamer van Alckmaer gedaen ten date 15 februarij 1589. Daarbij Liesbeth Dircks dochter belooft heeft/ hare drie kinderen te onderhouden in kosten en kleederen/ tot hare mondige jaren toe/ met behouden goeden’²³¹

De voortgezette gemeenschap leidde ertoe dat de erfgenamen pas geld ontvingen na het overlijden van de laatst levende.²³² Gerrit Martenszoon, houtverkoper, en Greet Lamberts waren gehuwd. Gerrit overleed en zijn vrouw volgde hem op als boedelhoudster. Na haar overlijden

²²⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel VI, p. 122.

²²⁷ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, p. 18, 25.

²²⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel IV, p. 325.

²²⁹ Van Aert, ‘Tussen norm en Praktijk’, p. 29.

²³⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel I, p. 247; Blécourt, *Kort begrip*, pp. 83-88; Van Leeuwen, *Rooms Hollands- regt*, pp. 60-66.

²³¹ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel II, p. 117.

²³² Sirks, *Bijnekersboek Observationes 2018-293*, p. 20.

zouden de overige erfgenamen hun deel van de boedel krijgen.²³³ Weduwen die niet begunstigd waren met het behoud van de boedel kregen in ieder geval een kindsdeel, het huis of andere goederen. In de meeste zaken benoemde de man zijn vrouw als erfgenaam in huwelijksvoorwaarden of bij testament.²³⁴ Zo ook in het testament van 28 november 1656 waarin Cornelis Pieterszoon en Neeltgen Joosten voor notaris en getuigen ‘malkanderen wederzijds profijt deden’.²³⁵

²³³ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 1.

²³⁴ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 86; De Moor, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in Europa*, p. 24.

²³⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, pp. 217-225.

4.2. Weduwschap, geen overdreven luxe

Het vastleggen van een verdeling van de goederen na het overlijden van een van beide partners was geen overdreven luxe. Bij een huwelijk in gemeenschap van goederen werd de gemeenschappelijke boedel na het overlijden van één van beiden gescheiden. De weduwe had recht op haar helft en de andere helft werd verdeeld over de erfgenamen van haar man. Op dezelfde manier waarop het goed bijeengebracht was, werd dit na de dood ook weer gescheiden. In dit opzicht hadden vrouwen en mannen in Holland dezelfde rechten.²³⁶ Echtgenoten erfden niets van elkaar wanneer er geen afspraken waren gemaakt in een testament of bij huwelijkse voorwaarden, terwijl in Vlaanderen en Brabant man en vrouw wel elkaars erfgenamen konden zijn.²³⁷

4.2.1. Persoonlijke goederen

De weduwe kon over haar 'douarie' beschikken zodra haar man overleden was. De douarie was bedoeld als een vorm van weduwepensioen.²³⁸ De douarie oftewel bruidsschat werd voor aanvang van het huwelijk afgesproken en werd vaak opgenomen in de huwelijkse voorwaarden. Deze bijdrage versterkte haar financiële positie. Zo ontving een vrouw uit Den Haag een douarie van driehonderd pond Vlaams en klederen en juwelen die ze behield wanneer haar man zou komen te overlijden.²³⁹ Er worden in de *Hollandse Consultatiën* elf zaken genoemd waarin een bruidsschat onderwerp van geschil was. In andere landen was dit de algemene regel. In Holland gebeurde het wel af en toe, maar bestonden er geen officiële richtlijnen voor.²⁴⁰ In zeven zaken werd een andere gift gedaan, namelijk de morgengave. De morgengave was een oud Germaans gebruik waarbij de man een gift aan zijn vrouw gaf in de morgen na de eerste huwelijksnacht. Het was in andere woorden 'de prijs voor haar maagdelijkheid'.²⁴¹ 'Morgen-gaven aen de bruydt/ by de bruydegom vereert/ worden tusschen luyden van fatsoen verstaen/ na de costuyme van Hollandt/ de vrouwe eygen te blijven/ insonderheyt/ soo wanneer de gemeenschap van goederen is buyten geslooten,' aldus geadviseerd door I. Moons in 's Gravenhage op 5 Januari 1638.²⁴²

²³⁶ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 248; Schmidt, 'vrouw en recht', p. 40.

²³⁷ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p.80.

²³⁸ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p.78.

²³⁹ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel VI, p. 696.

²⁴⁰ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 87.

²⁴¹ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 120.

²⁴² *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel II, p. 300.

Schenkeningen tussen man en vrouw waren verboden, behalve kleding en juwelen.²⁴³ Kleding en juwelen bleven net als de douarie en de morgengave in het bezit van de verkrijger en gingen niet op in de gezamenlijke boedel.²⁴⁴ De morgengaven en de douarie bleven evenals 'kleederen en kleinoden en juwelen' en al het andere dat tot iemands lijf behoorde, hetzij aangekocht of geërfd, in het bezit van niemand anders dan van de weduwe zelf en werden dus niet meegenomen bij de boedelverdeling.²⁴⁵

4.2.2. Testament

Een vrouw had hetzelfde recht als haar man om haar erfenis vast te leggen in een testament of bij huwelijkse voorwaarden. Een echtpaar kon gezamenlijk of onafhankelijk van elkaar een testament opstellen. Juridisch gezien maakte het geen verschil, want het door twee personen opgestelde testament werd beschouwd als twee losse akten. Volgens een advies van I. Moons, gedateerd op 30 juni 1628, werd een gezamenlijk testament door de man opgemaakt. Op het eerste gezicht leek het een geldig testament. Er werd echter besloten dat het testament niet geldig was omdat de boedelverdeling enkel ten gunste van de man kwam. Hij benadeelde hiermee zijn vrouw wanneer zij er als weduwe alleen voor kwam te staan. Moons verklaarde dat een testament door de man opgemaakt ten behoeve van zijn vrouw wel had kunnen bestaan.²⁴⁶ Ondanks dat het makkelijker en goedkoper was om samen een testament op te stellen werden de meeste testamenten uit de *Hollandse Consultatiën* opgesteld door één persoon. Zo werden 34 testamenten door weduwen opgemaakt, elf testamenten door weduwnaars en zijn er 21 gezamenlijke testamenten. Van de zaken gingen er 23 over de voorwaarden om een testament op te stellen en 25 zaken over wilsbeschikkingen, vastgelegd in de huwelijkse voorwaarden. 'Huwelijksche voorwaarden hebben kracht van Uysterste wille. In Huywelijksche voorwaarden mag men ook by uysterste wille disponeren, ende deselve hebben kragt van testament, als andere Uysterste wille hebben.'²⁴⁷ In plaats van het opstellen van een testament was het mogelijk om in de huwelijkse voorwaarden bepalingen op te nemen over de verdeling van de goederen na de ontbinding van het huwelijk door de dood.²⁴⁸ Een contract over huwelijkse voorwaarden had evenals een testament rechtskracht tegen derden, zoals erfgenamen en schuldeisers.²⁴⁹

²⁴³ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 325.

²⁴⁴ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 286.

²⁴⁵ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 59; deel III.2, p. 526; deel VI, p. 135; deel IV, p.146; Monbally, *Geschiedenis van het familierecht*, p.206; Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 89.

²⁴⁶ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel II, p. 295.

²⁴⁷ *Hollandsche Consultatien* III.1, p. 358 Van Leeuwen, *Costumen*, p.358.

²⁴⁸ *Hollandsche Consultatien* deel III.1, p. 165, 168.

²⁴⁹ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 274.

Een testament of een andere vorm van ‘laatste wille’ was rechtsgeldig als zij schriftelijk was opgesteld in het bijzijn van notaris en getuigen. Voor vrouwen was het van belang dat zij in uitzonderlijke gevallen als getuigen bij een testament op konden treden. Officieel mochten enkel personen van het mannelijk geslacht getuige zijn, maar in geval van oorlog of een uitbraak van de pest werd hierop een uitzondering gemaakt. In de *Consultatiën* heb ik drie uitzonderingen aangetroffen waarin er sprake was van een pestuitbraak. ‘Voor twee getuigen huys-vrou 17 mei 1631 op haer sieckbedde en onder die twee getuygen, selfs een vrous-persoon kan wesen/ gelijk een al-gemeen gevoelen is. In deze tijdt van noot mag de wet verbroken worden.’²⁵⁰ Het ontbreken van een notaris kon worden opgeheven door voldoende getuigen, zo blijkt uit een rechtszaak van 4 mei 1645, waarin drie mannen en vier vrouwen als getuige aanwezig waren, maar geen notaris.²⁵¹

‘Mans hebben vollen ouderdom van veertien jaren/ ende de wijfs van twaelf jaren/ mogen testament maken/Een testament na mindernacht voor sijn jaerdach is goet. Zelfs met niet zoveel verstand boven 14 jaar testament maken. Niet allen eigen land, maar overal van kracht’.²⁵² In Holland hadden jongens vanaf hun veertiende en meisjes vanaf hun twaalfde jaar het recht om een testament op te stellen volgens het hierboven genoemde citaat uit het advies van I. Corvinus, gedateerd op 26 november 1635 te Amsterdam. In Utrecht diende het meisje de leeftijd van zestien jaar te hebben bereikt en in Gelre mocht ze vanaf haar achttiende haar testament vastleggen.²⁵³ Kinderen die nog niet oud genoeg waren om een testament vast te laten leggen hadden de mogelijkheid om dispensatie aan te vragen bij de prins van Oranje. Hiervan werden twee voorbeelden gegeven in de *Consultatiën*.²⁵⁴

Opvallend zijn de woorden ‘selfs met niet zoveel verstand’ in het advies van Corvinus omdat Schmidt in haar onderzoek juist zegt dat ‘een goed verstand’ nodig is om een testament af te kunnen sluiten. Tocht heeft Adriaen Bastiaenszoon ‘genen verstant hebbende’ op 18 mei 1622 een testament voor de notaris gemaakt. Hij was volgens A. Willemszoon ‘by haer sinnen en werden na rechten geen curateurs of voogden gestelt’.²⁵⁵ Er werd dus ruim omgesprongen met dit vereiste. Het leek de bedoeling dat zoveel mogelijk mensen een testament op zouden kunnen maken. Volgens een advies van Andries Schagen van 6 juni 1581 kon ook de dove Mariken Kornelisdochter een testament opstellen. Zij liet haar twee kinderen 25 ponden vlas na.²⁵⁶

²⁵⁰ *Hollandsche Consultatiën*, deel VI, p. 79, deel IV, p.70, p.166, deel II, p. 651.

²⁵¹ *Hollandsche Consultatiën*, deel II, p. 633 *Hollandsche Consultatiën*, deel III, p. 89.

²⁵² *Hollandsche Consultatiën*, deel III.2., p.48, deel I, p. 262.

²⁵³ A. Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 253.

²⁵⁴ *Hollandsche Consultatiën*, deel I, p. 272.

²⁵⁵ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I, p. 262.

²⁵⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel II, p. 647.

Volgens Schama was het uitzonderlijk dat de Hollandse vrouw zelfstandig haar testament kon op stellen.²⁵⁷ Uit de *Consultatiën* blijkt niet alleen dat zij dit zonder problemen kon, maar ook dat zij het testament kon wijzigen tot op de dag van het overlijden. In het advies van C. Bosch en I. van Andel, gedateerd op 22 maart 1634, maakte Marritgen Jans Heemrade van Bleskensgraaf, weduwe van wijlen Ocker Gerritszoon op 14 mei 1624 haar eerste testament, die ze op 30 juni 1616 wijzigde. Het laatste opgestelde testament was geldig volgens het advies.²⁵⁸ Wanneer ze echter zelfmoord had gepleegd was het testament niet langer geldig en werden haar goederen geconfisqueerd door de graaf van Holland.²⁵⁹

Primogenituur kende het Hollandse erfrecht niet, de bevoorrordeling van het ene kind boven het andere was evenmin terug te vinden in de geschillen over testaments. Alle kinderen erfden met gelijke delen in de nalatenschap van de ouders. Zonen en dochter werden hierin gelijk behandeld. Het maakte hierbij geen verschil of de erfenis kleding, juwelen of onroerend goed betrof.²⁶⁰ Vrouwen verkregen hiermee dus de beschikking over een geldsom die ze later weer in hun gezin konden investeren.²⁶¹ Enkel in geval van bastaardkinderen werd anders met deze regeling omgegaan. Bastaardkinderen hadden officieel geen recht op een erfenis. Slechts door het opmaken van speciale voorwaarden in een testament of bij huwelijkse voorwaarden konden zij ook een gedeelte erven. Volgens de *Hollandse Consultatiën* erfden bastarden vrijwel altijd van moederskant en zelden van de vader.²⁶²

Ouders konden ook van kinderen erven volgens het systeem van het aasdomsrecht. Officieel gezien bestond het aasdomsrecht met het plakkaat van 16 mei 1599 niet meer. Toch staan er in de *Hollandse Consultatiën* nog verschillende geschillen over het aasdomsrecht. Het aasdomsrecht werd vooral toegepast ten noorden van de Hollandse IJssel, bijvoorbeeld in steden als Delft en Leiden.²⁶³ Volgens het aasdomsrecht bepaalde de graad van bloedverwantschap wie de erfgenamen zouden zijn. Zo sloot de aanwezigheid van een naaste bloedverwant alle andere verwanten uit en verkreeg de weduwe bij overlijden van haar kind een deel van de erfenis. Het schependomsrecht werd steeds belangrijker in Holland en zou in de loop van de zeventiende eeuw geaccepteerd worden als het geldende erfrecht.²⁶⁴ Volgens het schependomsrecht kon een weduwe nooit erven van een kind. Deze veranderingen in het erfrecht waren in zestien zaken onderwerp van geschil. Ze leidden tot een verslechtering van de positie van de weduwe.

²⁵⁷ Schama, *Overvloed en Onbehagen*, p.406.

²⁵⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel III.2, p. 11; deel I, p.333; deel I p. 8; deel II, p. 41.

²⁵⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel I. p. 59; Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 123.

²⁶⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 56.

²⁶¹ Schmidt, 'vrouw en recht', p. 41.

²⁶² art. 19 Politieke Ordonnantie 18 december 1699; *Consultatiën, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 20.

²⁶³ L.M. Rollin Coucquerque, *Het aasdoms en schependomsrecht in Holland en Zeeland* ('s-Gravenhage 1898), p. 4.

²⁶⁴ Rollin Coucquerque, *Het aasdoms en schependomsrecht in Holland en Zeeland*, p. 37.

4.3. Hertrouwen

Uit onderzoek van Schmidt blijkt dat bijna een kwart van alle paren die zich in de zeventiende eeuw in de echt lieten verbinden, de bruid eerder gehuwd was geweest.²⁶⁵ Een zelfde soort ontwikkeling is te herkennen in de adviezen in de *Hollandse Consultatiën* waarin dertig weduwen en elf weduwnaars hertrouwen. In de Politieke Ordonnantie van 1580 stonden regels opgesteld die ook van toepassing waren op weduwen, in het bijzonder regels over trouwen met bloed- en aanverwanten. Deze regels waren niet altijd even duidelijk en leidden regelmatig tot geschillen. De Politieke Ordonnantie bevatte geen specifieke regels over hertrouwen. Ofschoon tweede en verdere huwelijken nooit de sympathie van de wetgever en zeker niet van de kerk hebben gehad, waren ze noch door het canonieke recht, noch door de profane wetgever verboden²⁶⁶

Ter voorkoming van bigamie moesten weduwen bewijzen dat hun echtgenoot daadwerkelijk was gestorven. Dit kon problemen opleveren in geval van langdurige verlaten, zoals in het vorige hoofdstuk bij de behandeling van echtscheiding naar voren kwam. Weduwen werden geacht enige tijd te wachten alvorens een nieuw huwelijk aan te gaan.²⁶⁷ Deze periode werd gebruikt om zeker te stellen dat de weduwe niet zwanger was.²⁶⁸ De duur van de periode verschilde per gewest. Zo werd in Overijssel een periode van negen maanden aangehouden.²⁶⁹ In 1608 werd er in Holland een resolutie opgesteld waarin werd gesproken over een tussenpoos van een half jaar.²⁷⁰ Het echtreglement in 1656 verlengde de periode van zes maanden naar negen maanden voor weduwen onder de vijftig jaar. Voor weduwen boven deze leeftijd bleef de termijn van zes maanden gehandhaafd.²⁷¹ Volgens een vonnis op 24 februari 1586 was Anna van Charu binnen een jaar een tweede huwelijk aangegaan met Otto van Arkel. Zij werd hierop aangesproken, maar er volgden geen sancties.²⁷²

Voorafgaand aan het tweede huwelijk dienden alle goederen die zij van de kinderen beheerde te worden teruggegeven. De boedel werd gesplitst.²⁷³ Op basis van een resolutie uit 1598 van de Heren Staten verkreeg de weduwe de helft en ging de andere helft naar de erfgenamen. De boedel werd gescheiden voor aanvang van het nieuwe huwelijk.²⁷⁴ Deze regel gold in Holland voor zowel mannen als vrouwen, in tegenstelling tot Frankrijk waar de regeling

²⁶⁵ Schmidt, *Overleven na de dood*, p. 212.

²⁶⁶ Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut, Een geschiedenis van het huwelijksgoederenrecht in Nederlandse en Belgische gewesten*, p. 203.

²⁶⁷ Blécourt, *Kort begrip van het oud vaderlands burgerlijk regt*, p.5..BW Echtreglement 1656;

²⁶⁸ De Groot, *Inleidinge tot der Hollandsche rechtsgelcerdbeyd*, p.1, 5, 3, 16 Volgens Manon van der Heijden was de periode 9 maanden. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, p. 53.

²⁶⁹ Van Hasselt, *Rechtsgeleerde brieven*, p. 237.

²⁷⁰ Ibidem.

²⁷¹ Zurk, *Codex Batavus*, p. 392; Echtreglement 1656.

²⁷² *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 310.

²⁷³ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel II, p. 512.

²⁷⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel IV, 204, 206.

alleen werd toegepast op tweede huwelijken van vrouwen.²⁷⁵ De weduwe die hertrouwde, verbond zich aan een nieuwe man. Het gevaar bestond dat zij de belangen van haar nieuwe gezin boven die van de kinderen uit haar eerste huwelijk zou stellen. Bij de huwelijksvoltrekking moest de weduwe de nalatenschap van de kinderen bij de weeskamer laten registreren. Kinderen hadden het recht om al dan niet hun handtekening te zetten onder de registratie. Ze hadden echter geen stem in de keuze van de partner.²⁷⁶

Om ervoor te zorgen dat hertrouwende ouders hun kinderen bij de verdeling alsnog zouden vergeten, werd vastgelegd dat de nieuwe echtgenoot niet meer dan een kinsdeel kreeg.²⁷⁷ ‘Een vrouw voor kinderen hebbende/ mach haer Man niet meerder beneficiëren als een kints gedeelte’.²⁷⁸ Door deze regel werd voorkomen dat de nieuwe echtgenoot zich verrijkte met de goederen van de vorige echtgenoot van zijn vrouw ten koste van de voorkinderen. Meer dan de helft van de zaken over hertrouwen ging over het bedrag dat de tweede echtgenoot zou krijgen. Soms werd in het testament of in de huwelijksvoorwaarden vastgesteld hoeveel de kinderen zouden ontvangen in verhouding tot de tweede echtgenoot.²⁷⁹ Het was wel mogelijk om bij testament de partners of de kinderen meer te laten erven. De rechtsgeleerde I. de Witte adviseerde op 21 september 1633 te Amsterdam: ‘Weduwe met voorkinderen hebbende, vermach sijne kinderen van het tweede bed meer te maken bij testamente als sijne voorkinderen, by soo verre de voor kindere de legitieme portie krijgen’.²⁸⁰

De hertrouwde weduwe werd opnieuw handelingsonbekwaam. Een gehuwde vrouw weduwe was immers onmondig en deze onmondigheid betrof zowel het beschikkingsrecht over haar goederen als haar ouderlijke macht wanneer hier geen andere regels over waren afgesproken.²⁸¹ In tegenstelling tot weduwen behielden weduwnaars na hertrouwen de voogdij. Toch waren er veel weduwen die voor de tweede keer in het huwelijksbootje stapten. Welke overwegingen zouden hierbij een rol hebben gespeeld? Verkozen de vrouwen het weduwschap boven de gehuwde staat? Volgens Haks zullen verschillende redenen mee hebben gespeeld, zoals economisch welzijn, de leeftijd van de kinderen en affectieve redenen.²⁸² Ik zelf denk dat de gehuwde status ook bescherming met zich mee bracht en dat de weduwe in een tweede huwelijk bij machte was om voorwaarden te stellen waardoor ze meer vrijheid genoot.

²⁷⁵ De Groot, *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, p. 84, 92, Van Leeuwen, *Rooms Hollands Regt*, pp. 67-70.

²⁷⁶ Schmidt, ‘vrouw en recht’, p. 41.

²⁷⁷ Schmidt, ‘vrouw en recht’, p. 40.

²⁷⁸ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel V, p. 611; deel II, p. 221; Thielen, *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut*, p. 199, 206.

²⁷⁹ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel IV, p. 338; deel I, p. 23; deel I, p. 204; deel II, p. 183.

²⁸⁰ *Consultatien, Advysen en Advertisementen*, deel III.1, p. 110.

²⁸¹ Van Aert, ‘Tussen norm en de Praktijk’, p. 29, Bosch, *Le statut de la femme*, p. 332.

²⁸² Haks, *Huwelijk en Gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, p. 138-140.

Affectie en eenzaamheid werden door Cats aangevoerd als de belangrijkste redenen om te hertrouwen. Hij vergeleek de weduwe met een afgesneden bloem, als van de man afgerukt. Ze zou enerzijds voorzichtigheid moeten betrachten als alleenstaande vrouw, anderzijds zou ze niet te snel moeten hertrouwen.²⁸³

4.3.1. Bloedschande

In de *Hollandse Consultatiën* staan dertien vonnissen en advieszaken over weduwen of weduwnaars die besluiten te hertrouwen met een familielid of aanverwant. De Politieke Ordonnantie van 1580 verbood dergelijke huwelijken.²⁸⁴ Het verbod gold niet alleen voor directe familie, maar ook voor neven, nichten en aangetrouwde familie. Een man of vrouw mocht evenmin trouwen met bloedverwanten van de overleden huwelijkspartner die tot hem of haar in een ‘verboden’ betrekking stond. Door het huwelijk ontstond een verwantschap met de gehele familie van zijn of haar huwelijkspartner.²⁸⁵ Huwelijken die binnen de graden van bloed of aanverwantschap werden gesloten, waren niet alleen ongeldig maar ook strafbaar. Bij de Staten van Holland kon een verzoek ter dispensatie ingediend worden.²⁸⁶

Op 27 april 1581 werd het verzoek van Dirk Janszoon om te trouwen met het nichtje van zijn overleden ‘huijsvrouwe’ toegekend. In de zaak van Gerbrand Borres op 7 april 1584 werd echter geoordeeld dat een dergelijk verzoek strijdig was met de Politieke Ordonnantie.²⁸⁷ In de zaak waarin Klaas Kornelis van Brederode na het overlijden van zijn vrouw Marije Speiarts graag met haar nicht Geertruid Saifoens had willen trouwen werd het verzoek om dispensatie om dezelfde reden afgewezen. Hierbij werd verwezen naar artikel 7 van de Politieke Ordonnantie. Noch Klaas noch Gerbrand kreeg toestemming, waaruit volgde dat de trouwbeloften dus ook ongeldig waren.²⁸⁸ Deze beslissing sloot aan bij het advies dat professoren theologie van de universiteit Leiden op 23 september 1638 gaven. Zij stelden dat personen met een te nauwe verwantschap niet zouden mogen trouwen. Hieronder werd ook het nichtje van de overleden huijsvrouwe verstaan.²⁸⁹ Dispensatie werd veelal gegeven in zaken waarin de overleden partner al een tijd ziek was of bij een huwelijk binnen de joodse gemeenschap.²⁹⁰ Zo ook in het geval waarin een joodse man die met de zuster van zijn overleden vrouw trouwde.²⁹¹

²⁸³ Cats, *Houwelijk: dat is de gansche ghelegentbeyt des echten staets*, deel Weduwe, p. 61.

²⁸⁴ Artt. 8,9,10,11 Politieke Ordonnantie 1580 (bijlage); Resolutie 21 juli 1646; Echtegtement 1656.

²⁸⁵ Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*, p. 160.

²⁸⁶ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 651. Ook bij de paus of de provincie om dispensatie vragen.

²⁸⁷ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 320; p.739.

²⁸⁸ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 711.

²⁸⁹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel III.2, p. 594.

²⁹⁰ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 651; deel V, p. 354. Resolutie 30 sept. 1656 .

²⁹¹ *Consultatiën, Advysen en Advertissemerten*, deel VI, p. 272.

Er bestond na de komst van de Politieke Ordonnantie in 1580 veelvuldig discussie over de wijze waarop de regels over bloedschande moesten worden uitgelegd. Het ging hierbij over onderwerpen als de positie van de kerkelijke regels op het gebied van bloedschande en de reikwijdte van de familiebanden. In de volgende zaak werd deze discussie rijkelijk uitgemeten. Weduwnaar Abraham van Halmael en Geertruyt Symons, de weduwe van zijn overleden schoonbroer Lodewijk Verbeeck werd door het gerecht de kerkenraad om advies verzocht. Op 16, 17 en 18 oktober 1628 werd door de gedeputeerden van synoden en provinciën in Amsterdam vergaderd over de defecten van de huwelijkse ordonnantiën. De kerkenraad kwam tot de conclusie dat een zodanig huwelijk geweigerd mocht worden, maar liet de uiteindelijke beslissing over aan de wijsheid en discretie van de schepenen. De schepenen stonden het huwelijk toe in tegenstelling tot de kerkenraad.²⁹²

Een relatie tussen familieleden kon leiden tot incest en in een enkel geval kwamen hier kinderen uit voort. De aanstichter kon in een dergelijke situatie worden aangeklaagd. Hierover staan in de *Consultatiën* twee zaken. In de eerste zaak ging het om een weduwnaar die de zus van zijn overleden vrouw had bevrucht. Hij werd volgens de rechtsgeleerden niet hard gestraft omdat ze beiden ongehuwd waren. De rechter legde een boete op van honderd gulden en ‘deprivatie van de officie’, ontheffing uit functie.²⁹³ In de tweede zaak werd harder opgetreden. Marten Corneliszoon had volgens de aanklacht bij de zus van zijn vrouw een kind verwekt. De officier nam deze zaak zwaar op. Er werd gedreigd dat wanneer hij zou blijven ontkennen hij ‘ter torture of onder handtastinge’ zou worden gebracht. Marten ontkende drie maal. Omdat hij niet in dezelfde bloedlijn als de betrokken vrouw zat, werd hij niet onder tortuur ondervraagd. Het was het woord van de officier tegen het zijne. Uiteindelijk kreeg de officier de bewijslast niet rond en legde hij slechts een boete op aan Marten.²⁹⁴ In de *Hollandse Consultatiën* werden geen straffen opgelegd aan vrouwen. Er is echter geen reden om ervan uit te gaan dat zij niet gestraft werden. Volgens Haks namen de bezwaren tegen een huwelijk met aanverwanten aan het eind van de zeventiende eeuw af. Steeds vaker werd dispensatie verleend. Echter, een huwelijk tussen familieleden in de eerste lijn bleef uit den boze.²⁹⁵

²⁹² *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel II, p. 495.

²⁹³ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel III.2, p. 429.

²⁹⁴ *Consultatiën, Advysen en Advertisseminten*, deel I, p. 520.

²⁹⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, pp. 40 - 42.

Conclusie

Buitenlandse reizigers als Joseph Shaw en Sir John Reresby die in de zestiende en zeventiende eeuw Holland aandeden, verbaasden zich over de, in hun ogen, grote vrijheid die Hollandse vrouwen genoten. Volgens hen kwam deze vrijheid voort uit de wetgeving van het land die de juridische mogelijkheden schepten de vrouw in het openbare leven zelfstandig te laten functioneren. De historica A. Laurence was het met deze reizigers eens en achtte de vrijheid van de Hollandse vrouw groter dan die van andere vrouwen in Europa. In juridisch onderzoek naar de rechtspositie van de vrouw in de vroegmoderne tijd wordt juist de bevoegde status en handelingsonbekwaamheid van de Hollandse vrouw benadrukt. De adviesboeken van de *Hollandse Consultatiën* bieden uitgebreide informatie over hoe rechtsgeleerden de bevoegde status van vrouwen in de praktijk interpreteerden. De adviezen in de bundel geven een tendens weer van de juridische mogelijkheden van de vrouw. Ik heb gebruik gemaakt van cijfermatige analyse ter verduidelijking van haar rechtspositie, terwijl individuele rechtszaken de contouren van de bewegingsvrijheid van vrouwen schetsen.

Door de geschillen uit de *Consultatiën* stuk voor stuk tegen het licht te houden kwam naar voren dat de vrouw beperkt werd door verschillende geschreven en ongeschreven regels, die haar ondergeschiktheid aan de man bevestigde. Ze stond onder de voogdij van haar vader, haar echtgenoot of een ander mannelijk familielid en had in juridische procedures niet het recht haar zaak zelfstandig te voeren. In het geval dat zij een rechtszaak aanspande tegen een man woog de eed van de gedaagde zwaarder dan die van de vrouw. Bij defloratieprocessen of vaderschapsacties was de kans klein dat een vrouw haar zaak zou winnen wanneer de gedaagde man een eed aflegde. Zelfs een verklaring van een officiële vroedvrouw waarin de naam van de potentiële vader genoemd werd, door de onteerde moeder in barensnood uitgeroepen, kon weinig inbrengen tegen de mannelijke eed. Getrouwde mannen genoten daarnaast nog eens de nodige rechtsbescherming tegen de aanklachten van een vrouw. Dienstmaagden die het slachtoffer waren geworden van de lust van hun baas hadden in feite geen schijn van kans. In de *Hollandse Consultatiën* wordt slechts een enkele zaak genoemd waarin een dienstmaagd een vaderschapsactie won. Een handelingsonbekwame vrouw mocht geen rechtshandelingen verrichten zoals het sluiten van contracten of het kopen dan wel verkopen van goederen. Als een vrouw trouwde, stonden haar goederen ter beschikking van haar echtgenoot. Kinderen, voortgekomen uit het huwelijk, stonden onder hoede van de vader.

Deze regels in ogenschouw nemend kan geconcludeerd worden dat de Hollandse vrouw zich in een stevig keurslijf bewoog. Toch waren er veel uitzonderingen die het beeld van de vrije Hollandse vrouw ondersteunen. De jongedochter, een ongehuwde minderjarige vrouw, kon met

goedkeuring van haar voogd een procedure instellen. Omdat het hierbij vaak ging om eerherstel, niet alleen voor de jongedochter zelf, maar ook die van haar familie, was de goedkeuring van een voogd over het algemeen geen probleem. Wanneer de jongedochter een goede reputatie had en ze had enkele bewijsmiddelen weten te verzamelen stond ze sterk. De meeste zaken over de jongedochter in de *Hollandse Consultatiën*, veelal over defloratie of trouwbeloften, vielen in haar voordeel uit, ondanks de sterke rechtspositie van de man. Het onderhoud voor onechtelijke kinderen en kraamkosten kwam voor meestal voor zijn rekening.

De uitzonderingen voor de gehuwde vrouw lagen vooral in de vermogensrechterlijke sfeer. Een gehuwde vrouw had het beheer over huishoudelijke uitgaven. Als openbare koopvrouw kon zij zelf rechtshandelingen verrichten, hoewel de man eindverantwoordelijk bleef. Voor een huwelijk werd aangegaan kon de bruid huwelijksvoorwaarden opstellen die haar de mogelijkheid gaf haar eigendommen te beschermen, bijvoorbeeld tegen eventuele schulden van haar echtgenoot. Als de financiële situatie desastreus werd, kon zij de rechter om een boedelscheiding verzoeken. In tegenstelling tot haar echtgenoot had zij het recht in de periode tussen zijn dood en de begrafenis afstand te doen van de boedel of te besluiten alsnog te delen in de winst of het verlies. Een gehuwde vrouw kon zelfstandig een scheiding van tafel en bed of ontbinding van het huwelijk aanvragen. In de zaken uit de *Hollandse Consultatiën* was de vrouw degene die meestal een scheiding initieerde, zeker als het ging om een scheiding van tafel en bed en een scheiding wegens kwaadwillige verlating. Een daadwerkelijke scheiding werd zelden bewerkstelligd, om de hoop levend te houden op een herstel van de verhoudingen. Vrouwen werden wel vaker van overspel beschuldigd dan mannen, maar kregen minder zware straffen.

De weduwe had een betere juridische positie. Zij was niet handelingsonbekwaam, zoals de gehuwde vrouw of de jongedochter, en had als hoofd van het gezin de mogelijkheid om transacties aan te gaan en schulden te maken. Ook had zij de ouderlijke macht over haar kinderen. Enkel voor rechtszaken maakte zij wel eens gebruik van een voogd. Op basis van de gegevens uit de *Hollandse Consultatiën* was dit geen verplichting. Binnen het erfrecht had ze dezelfde rechten binnen als de man. Ze kon een testament opmaken en verkreeg na het overlijden van haar man de helft van haar boedel. De weduwe kon haar bruidsschat, kleding of juwelen buiten de boedel houden en gebruiken als een vorm van weduwepensioen. Ondanks hun vrije positie kozen veel weduwen toch om te hertrouwen en daarmee terug te vallen in handelingsonbekwaamheid. Waarschijnlijk zaten er dan toch ook voordelen aan de positie van de gehuwde vrouw.

Het was zeker niet het geval dat de Hollandse vrouw in de zestiende en zeventiende eeuw op gelijke juridische voet stond als de man. Daarvoor waren er te veel regels die een zelfstandig

opereren in de openbare ruimte in de weg stonden. De *Hollandse Consultatiën* geven toch een scala van juridische mogelijkheden waar vrouwen gebruik van maakten. De rechtspraak geeft een genuanceerd beeld van de rechtspositie van de Hollandse vrouw. Er werd ingespeeld op de omstandigheden, een pragmatische benadering had de voorkeur boven een rigide handhaving van de regels. Niet alleen de bevoogde status bepaalde het handelen van de vrouw in de zestiende en zeventiende eeuw, maar veel meer zaken. Ik denk dat op het gebied van de rechtspositie van de Hollandse vrouw in de zestiende en zeventiende eeuw de *Hollandse Consultatiën* een welkome aanvulling is op het bestaande onderzoek.

Bronnen en Literatuur

Gedrukte Bronnen

Berg, I. van den, *Nederlands adhyt-boek, inhoudende verscheidene consultatien en adhytten van voornaame rechtsgeleerden in Nederland* (Kampen 1707-1729) 4 dln.

Beverwijck, J. van, *Van de uitnemenheit des vrouwelicken geslachts* (Dordrecht 1643).

Cats, J., *Houwelijck: dat is de gantsche gheleghentheit des echten staets* (Middelburg 1625).

Naeranus, J. ed., *Consultatien, Advysen en Advertissemerten, gegeven en geschreven bij verscheiden treffelijcke Rechts-geleerden in Hollandt* (Rotterdam 1645-1666) 6 dln.

Naereanus J. ed., *Consultatien, Advysen en Advertissemerten, gegeven en geschreven bij verscheiden treffelijcke Rechts-geleerden in Hollandt* (Rotterdam 1670-1698) 6 dln.

Colom, I. ed., *Consultatien, advysen en advertissemerten, gegeven en geschreven bij verscheiden treffelijcke rechts-geleerden in Hollandt III* (Amsterdam 1647).

Cos, J., *Rechts-geleerde verhandelinghe over tronbelovten en het daer op volgende huwelijck* (Hoorn 1738).

Damhouder, J. de, *Practijcke in criminele saken : seer nut, profijtelyck ende noodigh allen souverains, bailjous, burgermeesteren, ende schepenen* (Rotterdam 1660).

Damhouder, J. de, *Practijcke in civile saecken: seer nut, profijtelyck ende nodigh allen schouten, borgemeesteren* ('s- Gravenhage 1626).

Groot Placcaetboek deel II ('s-Gravenhage 1664).

Groot, H. de, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheit* (Leiden 1965).

Groot, H. de, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheit; met aantekeningen van S.J. Fockema Andreae ; voorafgegaan door een geschiedenis der Inleidinge gedurende het leven des auteurs door R. Fruin* (Arnhem 1895).

Guicciardini, L., *Beschryvinghe van de Nederlanden, anderssins gbenoemt Neder-Duytslandt: oversien ende vermeerdert meer dan de helft...: met alle de landt-caerten der voorseyde landen, ende vele contrefeytselen der steden natuerlijck ghetrocken* (Haarlem 1979).

Hasselt, J. J. van, *Rechtsgeleerde brieven* (Utrecht 1779).

Huber, U., *Heedendaegse rechts-geleertbeyt, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (Leeuwarden 1699).

Keessel, D. G. van der, *Voorlesinge oor die hedendaagse reg na aanleiding van De Groot se 'Inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheyd'* (Rotterdam 1961-1975) 6 dln

Lanckeren, L. van ed., *Utrechtse Consultatien, dat is decisoire ende andere advisen, instructien ende advertissementen van rechten: gegeven ende gemaect by de vermaertste rechts-geleerden.. in zaken voor den edele Hove als de edele gerechten der stad Utrecht, Amersfoort ende andere geventileert* (Utrecht 1671).

Leeuwen, S., *Het Rooms-Hollands-regt : waar in de Roomse wetten met het huydendaagse Neerlands regt, in alles dat tot de dagelijcse onderhouding kan dienen, met een bysondre kortheit, so wel in de vaste regts-stoffen, als in de manier van regts-vordering over een gebragt werden* (Leiden 1664).

Leeuwen, S., van, *Paratitula juris novissimi: dat is een kort begrip van het Rooms-Hollandts-reght, waer in alle de materien van reghten met alle de tytulen ende wetten van het Roomsche reght, voor soo veel die eenighsints tot de dagelijcxe onderhoudinge ende gebruyck kunnen dienen kortelijck ende methodice te samen gestelt* (Leiden 1652).

Leeuwen, S. van, *Costumen, keuren ende ordonnantien van het baljuschap ende lande van Rijnland: daar inne begrepen de algemene costumen ende regtsgebruyken, soo in de manier van procederen, als andere gemeene regtsaken, binnen de steden ende ten platten lande van Holland gebruykelijk : verder gepast ende bevestig met allen regten, regtsgeleerden, placcaten, ordonnantien, handvesten, keuren, gewoonten ende gewijsden daar toe behorende* (Leiden 1676).

Merulea, J. C. en Pauli, G. F. P. N., *Manier van procederen in de provintien van Holland, Zeeland en West-Friesland, belangende Civile zaken* (Delft 1705).

Neostadius, C., *Curiae Hollandiae, Zelandiae et West-Frisiae decisiones: nec non aliquot decisiones Supremi Senatus, quibus sententiis Curiae rei indicatae auctoritas tribuitur* (Rotterdam 1617).

Neostadius, C., *Observatien van genytsden en sententien over huwelijcksche voorwaerden, ofte voor huwelijcks contracten gearresteert* (Rotterdam 1654).

Neostadius, C. en Coren, J., *Hollandtsche Praktijk in Rechten: bestaande in vonnissen, obervatien van oordeelen en consultatien* (Rotterdam 1655).

Sande, J. van den, *Vijf boeckten der genijtsder saken voor den hoven van Vrieslandt* (Leeuwarden 1670).

Someren, A., *Kort begryp van de consultatien en advysen, inhoudende alle de voortreffelijke materiën en voorvallen, van de ses delen der Hollandse consultatie-boeken* (Amsterdam 1696).

Zurk, E. van, *Codex Batavus, waar in het algemeen kerk-, publyk en burgerlyk recht van Holland, Zeelant en het ressort der Generaliteit kortelyk is begrepen* (Rotterdam 1718).

Literatuur

Aert, L. van, 'Tussen norm en praktijk: een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005), pp. 22-42.

Ankum, J. A., 'Le mariage et les conventions matrimoniales des mineurs. Etudes sur le statut juridique des enfants mineurs dans l'histoire du droit privé néerlandais à partir du treizième siècle', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976) I, pp. 291-335; 45 (1977) II en III, pp. 117-153; 46 (1978) IV A, pp. 203-249; 47 (1979) IV B en C, pp. 295-317.

Apeldoorn, L. J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche Huwelijksrecht voor de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam 1925).

Bailley, M., Le, *Recht voor de Raad, Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001).

Blécourt, A. S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1967).

Blécourt, A. S. de en Japikse, D.N., *Klein Plakkaatboek van Nederland, Verzameling van ordonnantieën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak* (Groningen 1919).

Bosch, J. W., *Le statut de la femme dans les anciens Pays-Bas septentrionaux* (Brussel 1926).

Braun, M. J. E., *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).

Bruyn, A. R. de, *Het Nederlands huwelijksvermogensrecht* (Arnhem 1972).

Busken Huet, C., *Het land van Rembrandt: studien over de noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage 1980).

Carter, A. C., 'Marriage counselling in the early seventeenth century: England and the Netherlands compared' in: J.A. van Dorsten (red.) *Ten studies in Anglo-Dutch Relations* (Leiden 1974), pp. 94-170.

- Coopmans, J. P. A., *Vrijheid en gebondenheid van de rechter voor de codificatie* (Deventer 1970).
- Dauchy, S., *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs* (Brussel 1995).
- Danneel, M., *Weduwen en wesen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven 1995)
- Deursen, A. T. van, *Mensen van klein vermogen: kopergeld in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1991).
- Dekker, R., 'Vrouwen in middeleeuws en vroeg-modern Nederland', in: *Geschiedenis van de vrouw van Renaissance tot Moderne tijd* (s-Gravenhage 1991), pp. 415-434.
- Dieteren, F., Kloek E. en Visser, A., *Naar Eva's beeld* (Amsterdam 1987).
- Drenth, J.H., *De historische ontwikkeling van het inquisitoire strafproces* (Amsterdam 1939).
- Egmond, F., 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994) pp.3-22.
- Egmond, F., *Op het verkeerde pad* (Amsterdam 1994).
- Feenstra, R., *Verkenningen op het gebied der receptie van het romeinse recht* (Zwolle 1950).
- Frijhoff, W. en Spies, M., *1650 Bevochten Eendracht* (s-Gravenhage 1999), pp. 190-192.
- Fruin, R. J., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (s-Gravenhage 1922).
- Fockema Andreae, S. J., *Overzicht van oud-nederlandsche rechtsbronnen* (Haarlem 1881).
- Fockema Andreae, A. D. H., *De rechtstoestand der gehuwde vrouw* (Leiden 1898).
- Gall, H. C., *Rechtsgeleerde decisien, Aan de raadsheer Pieter Ockers toegeschreven aantekeningen betreffende uitspraken van het Hof (1656-1669) en de Hoge Raad (1669-1678) van Holland, Zeeland en West-Friesland* (Amsterdam 2002).

Gerbenzon, P., Algra en N. E., *Voortgangh des rechtēs: de ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur* (Alphen aan den Rhijn 1979), pp. 125-161.

Gillissen, J. en Gorlé, F., *Historische inleiding tot het recht* (Antwerpen 1991).

Gilissen, J., *Le statut de la femme dans l'ancien droit Belge* (Brussel 1965).

Ginzburg, C., *Omweg als methode* (Turijn 1986).

Gunning, M. J., *Gevaande rechten, het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas Aquino tot de Bataafsche Constitutie* (Zwolle 1991).

Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw* (Assen 1982).

Heerma van Voss, U. J., *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht* (Amsterdam 1889).

Heijden, M. P. C., *Huwelijk in Holland: stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998).

Heuvel, D. van den, *Women and entrepreneurship: female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007).

Heuvel, D. van den, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic', *Continuity and Change* 23 (2008) pp. 217-236.

Hol, T., 'Pleidooi voor een jurisprudentia', in: *Rechtswetenschappelijk onderzoek over object en methode*, ('s-Gravenhage 2003) pp. 53-75.

Howell, M. C., *Women, production and patriarchy in late medieval cities* (Chicago 1986).

Huussen, A. H., *De codificatie van het Nederlandse Huwelijksrecht 1795-1838* (Amsterdam 1975).

Itterson, J. van, 'Vrouwenvoogdij', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 14 (1936), pp. 421-452; 15 (1937), pp. 78-96.

Kloek, E. M., *Wie hij zij, man of wijf* (Hilversum 1990).

Kloek, E. M., Teeuwen, N. Huisman, M. en Aert, L., *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994).

Kloek, E.M., 'De vrouw', in: *Gestalten van de Gouden eeuw: een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995), pp. 240-279, pp. 392-394.

Kloek, E. M., 'Het beeld van de Hollandse huisvrouw in de nationale geschiedschrijving van de negentiende eeuw', *Theoretische Geschiedschrijving* 23 (1996), pp. 439-459.

Kloek, E. M. 'De geschiedenis van een stereotype', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 ('s-Gravenhage 2004), pp. 5-26.

Ligt, E. de, *Van momberschap: Over voogdij en onmondigheid in Utrecht, 1340-1500* (Utrecht 1988).

Meerman, J., *Vergelijking der gemeenebesten door Hugo de Groot. Derde boek: Over de zeden en den inborst der Atheniensen, Romeinen en Hollanderen* (Haarlem 1801-1803).

Meijer Drees, M., *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland* ('s-Gravenhage 1997).

Meulmeester-Jacobs, D. "Op saaken van houlijken": Het wereldlijk recht inzake verlovings en huwelijks', in: *Kent en versint, Eer datje mint: vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle 1989), pp. 121-137.

Mill, J. S., *De slavernij der vrouw* (Amsterdam 1898).

Moor, T. de, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in Europa* (Amsterdam 2006).

Moquette, H. C. M., *De Vrouw* (Amsterdam 1915) 2 dln.

Monballyu, J., *Geschiedenis van het familierecht* (Leuven 2006).

Nederveen Meerkerk van, E., *De draad in eigen handen* (Amsterdam 2007).

Oosten, M. S. ed., *Observationes tumultuariae van Cornelis van Bijkersboek: cum indicibus et compendiis lingua vernacula conscriptis* (Haarlem 1962).

Overvoorde, J. C., *De ontwikkeling van den rechtstoestand der vrouw volgens het Oud- Germaansche en Oud-Nederlandsche recht* (Leiden 1891).

Pernoud, R., *Vrouwen in de Middeleeuwen: haar politiek en sociale betekenis* (Baarn 1986).

Pomata, G., 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', in: *Socialisties-Feministische Teksten* 10 (1987), pp. 61-113.

Pontier, J. A., *Rechtvinding* (Den Haag 1988).

Power, E., *Medieval Women* (Cambridge 1981).

Radier, H., *Voogdij in het noorden en noord-oosten van ons land gedurende de middeleeuwen* (Delft 1881).

Rollin Couquerque, L. M., *Het aasdoms en schependomsrecht in Holland en Zeeland* ('s-Gravenhage 1898).

Schama, S., *Overloed en Onbehagen, de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1989).

Scheltema, G. S. P., *De getrouwde vrouw als koopvrouw: aantekeningen op art. 168 B.W.* (Leiden 1876).

Schmidt, A., *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

Schmidt, A., 'Zelfstandig en Bevoogd: speelruimte van vrouwen rond 1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003), pp. 28-34.

Schmidt, A., 'Vrouwen en het recht - De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 ('s-Gravenhage 2004), pp. 26-44.

Schotel, G. D. J., *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw* (Leiden 1904).

Sirks, A.J.B., *Van Bijndersboek observationes 2018-2913* ('s-Gravenhage 1995).

Spruit, J. E., *58 miljoen Nederlanders en Misdaad en Straf* (Amsterdam 1977).

Spruit, J. E. en Monté Verloren, J. P., de, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000).

Thielen, J. E. D. M., *Man ende Wijf ne hebben nen twiet Gut. Een studie over de geschiedenis van het huwelijksgoederenrecht in Nederlandse en Belgische gewesten* (Lelystad 2001).

Verhas, C. M. O., *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West - Friesland* ('s-Gravenhage 1997).

Vries, J. de en Woude A. van der, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

Waardt J. H. M., *Toverij en Samenleving: Holland 1500-1800* ('s- Gravenhage 1991).

Wiesner, M. E., *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 2000).

Woude, A. M., van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, (Wageningen 1972) 3 dln.

Zeylemaker, J., 'Geschiedenis van de wetenschap van het burgerlijk procesrecht in Nederland van de aanvang tot 1813', in: *Geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap* (Amsterdam 1952).

Illustraties

Naeranus, J. ed., *Consultatien, advysen en advertisementen, gegeven en geschreven bij verscheiden treffelijcke rechts-geleerden in Hollandt* (Rotterdam 1645-1666) 6 dln.

Bijlagen

Verklarende Woordenlijst

Voor de definities ben ik in eerste instantie uitgegaan van de omschrijvingen zoals ze in de hoofdttekst voorkomen. Verder heb ik betekenissen ontleend aan Fockema Andrea's Juridisch woordenboek en de verklarende woordenlijst uit het boek 'Man ende Wijn ne hebben nen twiet gut' van J.E.D.M. Thielen.²⁹⁶ In deze lijst is alleen de betekenis opgenomen, die relevant is voor een beter begrip van de geciteerde tekst.

Aanleg:	instantie, beschuldiging of rechterlijke vordering
Absolveren:	vrijgesproken
Actie:	1. handeling, werking 2. rechtsvordering, vervolging in rechte 3. schuldvordering
Advocaat:	raadsman en pleiter, rechtsgeleerde die zijn cliënten adviseert en de pleidooien voert voor de rechtbank
Advertissemēt:	onderrichting
Aenwinnen:	door gemeenschap van goederen iets verkrijgen
Aflyvigh:	overleden
Allodiale goederen:	eigen goederen, vrije erfgoederen
Appel:	beroep op een hogere rechter waarbij de executie van het vonnis van de lagere rechter wordt opgeschort, hoger beroep dat men onmiddellijk aantekent bij de rechtbank die het bestreden vonnis heeft geveld en daarna pas releveert bij de hogere rechtbank (geen inhoudelijke toetsing)
Appointement:	beschikking, uitspraak, vonnis
Arbitrage:	regeling van of uitspraak in een geschil door arbiters
Arresten:	uitspraken van Hoge Raad of Gerechtshoven
Attestatie:	formele verklaring die dienen moet al getuigenis
Baljuw:	ook wel drost, ambtman of maarschalk: ambtenaar van de landsheer die als zijn vertegenwoordiger de rechtsmacht in een bepaald gebied uitoefent

²⁹⁶N.E. Algra, H.R.W. Gokkel, *Juridisch woordenboek* (Doom 2001).

J.E.D.M. Thielen, *Man ende Wijn ne hebben nen twiet gut, een studie over de geschiedenis van het huwelijksrecht in Nederlandse en Belgische gewesten* (Lelystad 2001), pp. 317-327.

Bestendig	rechtsgeldig
Bewijzen	tonen, laten zien (niet onweerlegbaar aantonen of bewijzen)
Boedelhoudster:	degene die in het bezit van de boel blijft totdat scheiding en deling heeft plaatsgevonden.
Borchtochte:	Borgsom, onderpand, borgstelling
Codicil:	handgeschreven, ondertekende en van datum voorziene brief van de erflater met daarop de verdeling van de besittingen
Comen te synen daghe:	meerderjarig worden
Comparitie:	het op rechter bevel voor een rechter verschijnen, het verschijnen van een partij bij een notaris
Confirmeren:	bekrachten
Considereren	in aanmerking nemen
Converseren (vleschelijk)	(vleselijke) gemeenschap hebben
Costuyme:	gewoonte, gewoonterecht
Consent:	toestemming
Conveneren:	schikken
Correctie(onder-):	onder uw verbetering, tenzij u er anders over denkt
Defloreren:	ontmaagden
Doteren:	een bruidschat (dos) geven (vergoeding gelijkwaardig aan bruidschat)
Echte kinderen:	wettige kinderen
Egen guet:	onroerend goed
Eerlijck:	fatsoenlijk
Excederen :	te boven gaan
Filiale portie	kindsdeel
Gewijst:	geoordeeld
Ghecoren voecht:	toeziend voorged

Ghereedt goed:	roerend goed
In cas van oppositie:	eiser in verzet bij een civiel proces
In carceratie:	gevangenzetting, gevangenhouding
Instrument:	bewijsstuk, authentieke akte
Jocalia:	sieraden of kleynoden
Keur:	verordening, vastgesteld door het bestuur van de stad
Lyftocht:	vruchtgebruik
Mondich	meerderjarig
Naarstigheyt	volhardende ijver/ inspanning
Ontschaken:	ontvoeren, ook: verkrachten
Parastre:	stiefvader
Placcaert:	bevellschrift, ordonnantie van overheidswege
Provisonele incarceratie:	voorlopige gevangenzetting (voorlopige hechtenis)
Procureur :	rechtszaakvoerder, rechtsverdediger, rechtsgeleerde: gevolmachtigde
Kindsdeel:	Is er geen testament of huwelijksvoorwaarden afgesproken dan wordt de erfenis tussen de langstlevende en de kinderen verdeeld. Was de overledene getrouwd in gemeenschap van goederen dan krijgt de partner eerst de helft. Het deel wat de kinderen krijgen wordt het kindsdeel genoemd.
Legaat:	een duidelijk omschreven goed of een bepaald geldbedrag dat u aan iemand nalaat. De ontvanger heet een legataris, niet te verwarren met erfgenaam.
Legitieme portie:	het wettelijk erfdeel: het deel waar het kind altijd recht op heeft en dat is tegenwoordig de helft van het kindsdeel. Kinderen kregen van hun ouders gezamenlijk ten minste een derde deel van het goed dat zij zonder testament zouden hebben gehad
Trebellenique portie:	het gedeelte van de erfenis dat via een testament aan personen buiten de wettelijke erfgenamen wordt gegeven.
Lijftochte:	vruchtgebruik

Purge:	zuivering
Scade en baete:	winst en verlies
Scheyding aengaande beddinge en bywoninge:	scheiding van tafel en bed
Sententies:	uitspraken van militaire rechters
Solemniseren:	plechtig bekrachtigen
Succederen:	vererven
Swaricheit:	moeilijkheid, probleem
Usantieen:	gebruiken, gewoonten
Valied:	rechtsgeldig
Vrienden:	familieleden
(extra)Ordinaire Procedure:	procedure gericht op de bewijslast, soms werd op basis hiervan besloten tot marteling
Visitatie:	het bestuderen en onderzoeken van processtukken
Vonnis:	uitspraak van de rechter ter voorlopige of definitieve beëindiging van een voor de rechter gebrachte zaak
Vruchtgebruik:	het recht om gebruik te maken van goederen die niet uw eigendom zijn
Wederzeggen:	1. het verschijnsel dat de verliezende partij zijn ongenoegen over het gewezen vonnis uit tegenover de rechters 2. hoger beroep
Wraking:	afwijzing van een rechter, getuige of procureur

De politiek ordonnantie van 1580²⁹⁷

Dit plakkaat voorziet in regelingen over civiele zaken als huwelijk, erfenis, koop, opdracht, onderpand en verhuur. Het is de bedoeling dat er meer eenvormigheid komt in het recht op basis van dit document. De ordonnantie is geldig in Holland, Zeeland en West Friesland. Hieronder worden de belangrijkste delen van de ordonnantie genoemd die betrekking hebben op het huwelijk en het erfrecht.

1. Eerst aengaende de houwelijcken state, omme te voorsien op d'ongeregeltheden, die dagelijks zo langer soo meer gepleecht worden in de versameling van verscheyden personen, ende daerop alsulcke orde ende regule te stellen, waermede een yegelijk in zijn ghemoet ofte ghesintheyt mach worden voldaan, ende dat de goederen ende erffenissen sonder swaricheden oft processen mogen volgen dengeenen die daertoe geraeckt ende ghesondeert zijn:
2. Dat van nu voortaan alle personen, malkanderen in graden van maeghschap oft affiniteyt, hiernaer verklaert ende verboden, niet bestaende, van wat state, conditie, ghemoet ofte gesintheyt die zijn, die ten tijde van de publicatie van desen als ghe-echte luyden te samen sullen huyshouden, wonen ende converseren, ghelijck alle andere die in der kerksken ofte voor eenige publike personen in te samen-wooninge, huyshoudinge ende conversatie, als ge-echte personen zijn ghetreden, bye enen yegelijcken gehouden, geacht ende ghereputeert sullen worden gelijk sy gehouden, gheacht ende gereputeert worden by desen, voor gheechte presoonen, in allen schijn oft sy voor de magistraten ofte voor de ketcken-dienaren ofte andere publiecke personen haer trouw openbaerlijck hadden gegeven ende bekent gemaect, ten ware deselve of eenige van hen-luyden, niet voor de magistraten ofte voor kercken-dienaren hare trouwe beloofd ende bekent gemaect hebbende daerby hen bevonden beswaert, dewelcke binnen den tijdt van drie maenden nae de publicatie van desen gehouden sullen zijn te compareren voor de magistraet van haer woon-plaetse ende deselve hare swaricheyt te kennen gheven, omme daerop gelet ende gedaen te worden naer behooren, welverstaende dat degene die voor de magistraten ofte kercken-dienaren hare trouwe niet bekent gemaect hebben als vooren, ende nochtans in de voorszijde te samen-wooninge, huys-houdinge ende conversatie als ge-echte luyden begeeren te blijven, vry ende toegelaten sal zijn, ghelijck by desen henluyden vry ende toegelaten wort, voor de expiratie van de voorszijde drie maenden te

²⁹⁷ A.S. de Blecourt, N. Japikse, *Klein Plakkaetboek van Nederland*, 126-131, *Groot Placcaetboek van Holland en Zeeland I*, p. 329.

maken alsulcke houwelyksche voorwaerden als hen-luyden goet duncken sal. Ende worden mitsdien oock voor ge-echte ende getrouwde persoonen ghehouden als degeene de geduyrende vervolginge uyt saecke van de religie in de landen van herwaerts-over malkanderen getrouwt ende als ghe-echte persoonen, 't zy uyt ofte binnen de voorszijde landen, t'samen gewoont hebben, hoewel sy hare trouwe de kercke overmits de diversiteyt van religie niet en hebben bekent gemaect, ende niettegenstaende eenige van deselve persoonen zijn overleden, alles in allen schijn of sy, ten tijde als sy aen malkanderen getrouwt ende in huys-houdinge getreden zijn, in der kercke hare trouwe bekent gemaect hadden.

3. Ende degene die hen nae de publicatie van desen ten houwelyksche ofte echten-staet sullen willen begeven, sullen gehouden zijn te compareren voor de magistraet ofte kercken-dienaren van de stede ende plaetsen haerder residentie, ende aldaer versoecken dat hun ghegunt sullen worden drie Sonnen-daegsche oft merct-daegsche te doen in der kercken, van 't raedt-huys ofte andere plaetsen daer 't recht gehouden wil op drie Sondagen ofte merct- dagen den anderen volgende, welcke geboden gegunt ghedaen sullen worden, teneynde een yegelicken die eenige letselen ofte hindernissen van bloede, swagerschap ofte voorgaende beloften, waardoor 't houwelick egeenen verganck en soude behooren te hebben, wil voorwenden, 't welve mach doen, behoudens nochtans dat deselve gheboden niet gegunt noch gedaen en sullen worden als degene 't selve versoecken enden hare jaren zijn, te weten jonge gesellen beneden haer vijftwintich ende de jonge dochteren beneden hare twintich jaren, tenzy deselve magistraet ofte kercken-dienaren vertoonen het consent van hare ouders ofte den langhst-levende derselver (indien sy eenige hebben), maer indien eenich jonghman ofte jonge dochter boven de voorszijde vijf-en-twintich ende twintich jaren respectie oudt wesende ende hebbende, versocht de voorszijde Sondaechsche gheboden, sonder te doen blijcken van voornoemde ouders consent, soo sullen de voorszijde magistraten ofte dienaren voor 't clameren van de voorszijde geboden ghehouden zijn de ouders van den requirante voor hen t'ontbieden, ende in gevalle d'ouders binnen veertien dagen d'insinuatie aen haerluyder persoon gedaen weygeren oft in gebreke blijven te komen sal deselve weygeringe ghehouden worden voor consent, ende sullen de voorszijde magistratende dienaren voort mogen procederen tot 't doen van de voorszijde proclamatiën gheboden, maar indien de voorsz. Ouders compareeren ende eenige redenen allegeren waeromme syluyden in 't voorschreve versochte houwelyck niet en willen consenteren ende daertoe by de voorszijde magistraet ofte kercken-dienaren niet geinduceert en sullen de voorszijde

magistraet ofte dienaren de voorszijde jonge luyden mogen trouwen noch te samen voegen, voordat by den collegie van de magistraet kennisse van saecken 't selfde henluyden worde geordonneert. De voorszijde geboden gezijnde, in ghevalle daertegens geen wettelijck weder-seggen is gevallen, sullen de personen by de magistraten ofte kercken-dienaren getrouwt worden, volgende d'ordonnantien de kercken gebruyckt worden ende die den magistraten daertoe by den voorszijde overghesonden sullen worden. Alle degene die hen na de publicatie van desen anders in huys-houdinge ende te samen wooninge by malkanderen sullen voegen ende converseren als echte luyden, sullen voor d'eerste maent dat sy te samen huys houden ofte wonen, verbeuren elcks een mulcte van vijftich ponden, van veertich grooten in 't pont, in de tweede maent daerenboven noch een mulcte van hondert ponden, in de derde maent een mulcte van twee hondert ponden, t'appliceren den hooft-officier, den armen van de plaetse ende den aanbrenger elcks een derde-paert; ende sooverre sy langer by den anderen blijven, sullen voor den tijdt van thien jaeren uyt den lande van Hollandt ende Vrieslandt gebannen ende bovendien in hare goederen ghemulcteert worden nae de qualiteit van de personen.

4. Ende alsoo volgende de Goddelicke, natuurlicke ende beschreven rechten, in den H. echten-staet, als in eene ordeninge Godts, tot eerlick onderhoudt ende verbreydinge des menschelicken geslachts ingestelt, tusschen dengenendie malkanderen in bloede ofte swagerschap binnen seeckeren grade zijn bestaende, verboden is houwelicke te contracteren, ende dat wel eenige verscheydenheyt ende duysterheyt in de bereeckeninge derselver graden, bysonder van maeghschap van de zijde komende, wort bevonden, soo ist dat de Staten de verboden graden hierna hebben doen uytdrucken, teneynde eenen yegheleijcken des te beter daervan mach worden onderricht ende egeene ignorantie en pretenderen, ordonnerende ende verbiedende over sulcks, dat egeene personen, van wat qualiteit, conditie ofte gesintheit sy zijn, binnen de naevolgende uytgedruckte graden malkanderen in bloede ofte affiniteyt bestaende, t'samen en sullen mogen gevoecht worden nochte eenichsins malkanderen trouwen, op peyne dat deselfde niet alleene van onwaarden gehouden, maer oock syluyden in lijf ende goet gestraft sulleb worden, sulcks naer beschreven rechten tegens den incestuesen ende bloetschendingen is gestatueert.
5. In den eersten en mogen niet trouwen eenige ascendenten met hare descendentes, te weten ouders en kinders, opwaerts ende nederwaerts gaende, in infinitum.
6. Insgelijcks niet broeders met hare susters, 't zy van volle ofte halve bedde.
7. Ten derden en mogen niet trouwen de oomen met hare nichten, dat is met hare broeders of susters kinderen oft kints-kinderen ende descendentes, nochte insgelijcks de moeyen

- met haren neven, dat is met haren broeders of susters soon, nocte kindts-kinderen ofte descendentes, beyde in infinitum, alsoo oomen ende moeyen ten respecte van hare voorszijde nichten ende neven staen in de plaetse van vander ende moeder.
8. Ende soovele als 't aengaet de graden van de affiniteyt ende swagerschap, alsoo de bandt des houwelijcx alsulcke gemeenschap medebrenghet, dat manne ende wijf maer eene en zijn soo is 't insgelijcks verboden ende geinterdiceert, dat de man met egeene bloedtverwanten ofte magen van sijne overleden huijsvrouwe, noch de vrouwe met egeene bloedtverwanten ofte magen van haren overleden man, denselven man man ende vrouwe binnen de voorszijde uytghedruckte graden bestaende, malkanderen niet en sullen trouwen op gelijcke peyne van onwaerde ende straffe in lijf ende goet als vooren. Namentlijck dat egeenen man trouwen en mach met sijn schoondochter, dat is mette naghelaten weduwe sijns soons mette weduwe van sijns soons ofte dochters sone, ende soo voorts nederwaerts, of met egeene weduwe eeniger sijner descendentes, gelijck oock egeene vrouwe trouwen en mach met haren schoonsone, dat is mette man van hare overleden dochter noch mette man van haers soons ofte dochters dochtere, ende alsoo vervolgende met egeene man geweest hebbende van eenige hare descendentes.
 9. Insgelijcks egeene man mach trouwen met sijn stiefdochter, dat is mette voordochter sijnder huijsvrouwe, noch met eenige van deselve sijn voordochteren descendentes, gelijck oock egeene vrouwe trouwen mach met haar stiefsone van haren overleden man noch met eenigen descendentes van deselve hare stiefsonen
 10. Item, geen man mach trouwen de naegelaten weduwe van sijnen overleden broeder noch egeene vrouwe den man van hare overleden suster.
 11. Hier-en-boven en mogen niet trouwen den man met de weduwe sijnder neve, dat is met de weduwe van sijns broeders ofte susters sone, noch mette weduwe van eenige sijne broeders ofte susters descenten, gelijck oock egeene vrouwe trouwen mach mette mette naeghelaten man van hare nichte, dat is mette weduwaer van hare broeders ofte susters dochter, noch mette man van eenige hare broeders oft susters kints- kinderen ende descendentes.
 12. Ende alsoo in 't aengaan ende contraheren van den heyligen echten-staet bysonder goet regard dient ghenomen, dat 't selfde geschiet in alder eerbaerheyt, ende dat alle confusien der voorszijde graden (daerdeur groote swaricheden in de successien ende andersints rijzen) verhoedt worden, soo ist, dat de voorszijde staten ordonneren, dat indien eenige persoonen versochten heure geboden omme kerckendienaren 't selfde de overigheyt, daertoe te stellen, sullen aengeven, ende mette voorschreve versochte

proclamatien supersederen, omme middelertijt met kennisse van saeken, 't selfde metter overheyt toegelaten ofte geweygert te worden, soals nae de godelicke ende civile rechten bevonden sal worden te behooren.

13. Verklarende alsoo by desen nul ende van onweerden ende niet te mogen bestaen de houwelijcken, die niet in der manieren voorszijde en sullen worden gecontraheert ende gecelebreert, ende dat degeene die, in de voorszijde graden van bloede ofte affiniteyt malkanderen bestaende, hiernaemaels niettegenstaende de voorszijde verboden soudent vermeten in houwelijcke te treden, daarvan sonder verdrach ofte dissimulatie gestrafft sullen eorden mette pennen in de Goddelijcke ende beschreven rechten jegens den incestueusen en bloetschenders als vooren gestatueert, sonder dat oock 't placcaet, by de Keyserlijcke Majesteyt ghemaect in den jaere duysent vijfhondertveertich nopende 't contracteren van houwelijcke van persoonen beneden hare jaren zijnde ende de penen, daerinne begrepen, hiermede verandert werden.
14. Ende alsoo de voorszijde Staten mede onderricht zijn, dat de overspelen onbelet en ongestrafft blijven binnen de voorszijde landen, deurdien d'officieren ende magistraten daertegens niet en doen haerluyder den voir als naer behooren, hen excuserende dat wel eertijds d'officieren ende provisoren respectie by preventie de kennisse van deselve menschen ende misdaden hen plegen t'onderwinden, sonder deselve groot te achten ofte anders dan met lichte ende kleyne geldboeten te straffen, daer nochtans alsucke schandelijcke sonden den toorne Godts verwecken ende ontsteken over den landen ende volcken, daaronder die regneren ende ongestrafft gelaten worden, daarvan het uytgedruckte godes Woort ende alle historiën menichvuldige exempelen medebrenghen, dat oock de ergernissen, confusen ende quade exempelen der overspeelders, den heydenen, keyseren ende coningen beweect hebben den overspeelders metter doot te doen straffen, soo ist dat de Staten voornoemt begeerende de voorschreve overspelen te beletten, mede geordonneert ende ghestatueert hebben ordonneren ende statueren by desen:
15. In den eersten, sooverre een echte man bevonden sal worden van nu voortaan overspel te bedrijven, 't zy met eene ongehoute ofte ghehoude vrouwepersoone, ofte een ongehoute man met eene gehoute vrouwe, dat deselve man als eerloos ende meyneedich metterdaet verbeuren sal sijn officie ende staet, indien hy eenige heeft van de voorschreve Staten ofte binnen eenige steden der voorschreve landen, ende voorts verklaert sal worden incapabel omme eenige staet ofte office binnen de voorschreve landen ende steden te mogen bedienen. Ende in ghevalle 't selve overspel ghedaen ende

- bedreven is van een echte man met en ghelijckte vrouwe, daerenboven syluyden beyde ghebannen sullen worden uyt de voorschreve landen den tijdt van vijftich jaren.
16. Maer indien het overspel is ghecommitteert van een echte man met een ongehouwde vrouwe, sal de voorszijde man boven de voornoemde privatie van 't officie gecondemneert worden in een boete van hondert Carolus guldens voor d'eerste reyse, ende, daernaer maer daerinnedelinquerende, met banissement van vijftich jaren ende een boete van tweehondert guldens, ende sal d' ongehouwde vrouwe, sulcx gedelinqueert hebbende, voor d'eerste reyse te water ende te broode gheleyt worden den tijdt van veertien dagen, ende, indien sy andermael bevonden wort sulcx te committeren, sal voor den tijdt van veertien dagen, ende, indien sy andermael bevonden wort sulcx te committeren, sal voor den tijdt van vijftich jaren gebannen worden uyt den voorszijde landen.
17. Indien eenich ongehout man met eenige echte vrouwe overspel bedrijft, sal de voorszijde man den tijdt van veerthien dagen te water ende te broode geleyt ende gecondemneert worden in een boete van hondert Carolus guldens, ende, sooverre hy andermael sulcx committeert, sal eeuwelijck uyte voorszijde landen gebannen worden, ende de vrouwe, met een ongehouwde man overspel comitterende, als als boven ghebannen worden den tijdt van vijftich jaren.
18. Ende dat al onvermindert alsulcken recht als de geoffenseerde partye, 'tzy man ofte vrouwe, jegens den overspeelder competeert, soo tot scheidinge van den houwelicke als andersints maer rechten, soo oock by desen verstaen worden in vigeur te blijven alle de straffen ende penen in de Keyserlijcke ende beschreven rechten gestatueert tegens alle crimen van onschaecken, ontvueren ende bloetschenden ende diergelijcke gequalificeerde hoereryen.
19. Aengaende d'erfenissen ende besterfenissen hebben de Staten gederogueert ende te niet ghedaen, derogueren ende doen te niet by desen alle beschreven rechten, costumen en usantien, in de voorszijde landen en graefschappen van Hollant ende Vriesland tot desen dage toe gebruickt noepend de besterffenissen ab intestato ende sonder dispositie van testamente ofte verklaringe van eenige uysterste wille yemandt opkomende in allodiale, roerende ende onroerende goederen, ordonnerende ende statuerende, dat van nu voortaan, alomme ende tot allen plaetsen, soo wel binnen de beslooten steden als in de dorpen ende ten platten lande in den voorschreven lande ende graefschappe van Hollandt ende Vrieslandt, in der voorszijde besterffenissen voor een gemeene recht gebruyckt ende onderhouden sal worden 't geene hiernaer volgt:

20. In den eersten, dat in alle erfenissen de kinderen ende andere descendentes ofte in rechte linie nedergaende in infinitum haren ouderen sullen succederen in stirpes ende by representatie
21. Dat, denselven descendentes ontbreeckende, vader ende moeder, beyde noch in leven zijnde, haren kinderen universaliter ende geheelicken sullen succederen.
22. Maer denselven alle beyde ofte ene van beyden ontbreeckende, sullen des overledens broeders ende susters, ende derselver kinderen ende kindts kinderen by representatie, in alle goederen succederen.
23. Welverstaende dat halve broeders ende susters ende hare kinderen ende kindts kinderen alsoock alle andere collaterale vrienden, maer van eenen zijde den overleden bestaende, niet vorder en sullen succederen als elcks met een halve hant, ende over sulcks naer davenant dat sy den overleden van bloede zijn bestaende.
24. Alle descendentes, vader ende moeder, broeders ende susters ende hare kinderen, kintskinderen ende nader descendentes ontbrekende, dat alsdan oomen ende moeyen van den overleden, ende hare kinderen by representatie ofte in stirpes, sullen succederen.
25. Ten ware grootvader ende grootmoeder van d'eenen zijde beyde te samen noch in 't leven waren, in welcken gevalle sy den oomen ende moeyen van deselve zijde, mitsgaders haerlyuder kinderen, wesende derselver grootvader ende grootmoeders kinderen ofte kintskinderen, ende nochtans gene broeders ofte susters van den overleden, in de successie van de selve zijnde komende, geprefereert sullen zijn.
26. Item, egeene ouders ofte andere ascendentes, als het bedde gescheurt ende eene van beyden conthorale overleden ende d'andere alleen in 't leven is, en sullen haren kinderen ofte andere descendentes succederen.
27. Item, de goederen van den overleden sullen altyts gaen ende erven aen den vrienden van 's vaders ende 's moeders zijde van den overleden, deelende ende klovede deselve half, sonder aenschou te nemen dat de overleden meerder van 's vaders zijde achtergelaten hebben.
28. Item, en sal representatie onder den colateralen ende den vrienden ofte bloedtverwanten van der zijde niet vorder plaetse hebben dan tot broeders ende susters kintskinderen ende oomen ende moeyen kinderen inclusive, ende alle vordere collaterale vrienden den overleden naest in grade ende maeghschappe bestaende ende even nae zijnde, sullen by ghelijcke gedeelte hooft voor hooft erven, uytsluitende alle vordere grade ofte maeghschappe,

29. Item, soo wanneer eenige kinderen van hen ouders ten boedel ofte houwelijkse mede gaven, ofte anders tot vorderinge van deselve kinderen in hare neeringe ende koopmanschappe ofte diergelijcke, eenige goederen ofte penningen genoten sullen hebben ende deselvs naemaels met heure mede-erfgenamen in de goederen van heure overleden deselve estimatie, ende 't selve alsoo gedaen zijnde, sal alsdan den geheelen boedel tusschen den langstlevende vader ofte moeder ter eenre ende des overledens erfgenamen te andere zijde half en half by ghelijcke portien gedeelt worden, 'twelck oock plaetse hebben sal in d'eerste, tweede, derde ende navolgende houwelicken. Ende sal 'tgene noopende de successien ende collatien voorszijde is, plaetse hebben, so wanneer by testamente houwelijcksche voorwaerden, bewysen ter weeskamere gedaen, oft by andere dispositieen ofte contracten niet en is naders voorsien.